

Я. Н. Марозава

С Л О В А Ё Т В А Р Э Н Н Е

**Тэарэтычныя асновы, узоры разбору, тэсты,
кантрольная работа**

*Вучэбна-метадычны комплекс
на сучаснай беларускай мове*

УДК 808.26 - 5
ББК 81.411.3 - 211
М 28

Аўтар: дацэнт кафедры беларускага мовазнаўства УА “ВДУ імя П. М. Машэрава”
Я. Н. Марозава

Рэцэнзенты: кандыдат філалагічных навук дацэнт кафедры беларускага мовазнаўства
УА “ВДУ імя П. М. Машэрава” **Г. А. Арцямёнак**,
кандыдат філалагічных навук дацэнт кафедры агульнага і рускага
мовазнаўства УА “ВДУ імя П. М. Машэрава” **С. М. Якаўлеў**

Вучэбна-метадычны комплекс прызначаны для студэнтаў філалагічных спецыяльнасцей і рэкамендуецца як для самастойнай працы, так і для аўдыторных (лабараторных і практычных) заняткаў пад кіраўніцтвам выкладчыкаў. Дапаможнік прысвечаны аднаму з найменш вывучаных раздзелаў курса сучаснай беларускай мовы — словаўтварэнню. У ім разглядаюцца асноўныя паняцці тэорыі дэрывацыі, апісваюцца спосабы словаўтварэння ў беларускай мове, аналізуюцца тыповыя памылкі студэнтаў пры словаўтваральным разборы, падаюцца парадак і ўзоры словаўтваральнага аналізу, неабходныя парады і каментарыі па складаных ці спрэчных пытаннях словаўтварэння, змяшчаюцца трэніровачныя і кантрольныя тэсты і кантрольная работа, якая ўключае і пробны (праверачны) варыянт.

Дапаможнік можа быць выкарыстаны і настаўнікамі, школьнікамі пры падрыхтоўцы да алімпіяд і да экзаменаў, а таксама ўсімі, хто цікавіцца словаўтварэннем.

УДК 808.26 - 5
ББК 81.411.3 - 211

УВОДЗІНЫ

Паняцце пра словаўтварэнне, значэнне яго вывучэння

Марфемны склад слова і словаўтварэнне вывучаюцца ў школе і ў ВНУ не толькі на працягу часу, адведзенага праграмамі па беларускай мове для вывучэння названых раздзелаў. Да гэтых тэм звяртаюцца і пры засваенні іншых раздзелаў навукі аб мове, асабліва лексікалогіі, арфаграфіі, марфалогіі. Па марфеміцы і словаўтварэнні праводзяцца факультатыўныя, гуртковыя, семінарскія заняткі, праблемы марфемнага складу слоў і словаўтварэння даследуюцца ў курсавых, дыпломных работах студэнтаў, у іншых відах навукова-даследчай працы. Такая ўвага да гэтых двух раздзелаў навукі аб мове тлумачыцца важнасцю іх засваення для развіцця маўленчай культуры чалавека, для асэнсаванага валодання мовай. Пастаянная ўвага да значэння і фармальнага асаблівасцей марфем, назіранні ў галіне марфемікі і словаўтварэння садзейнічаюць развіццю моўнага чуцця (асабліва гэта важна пры засваенні іншых моў), развіваюць кемлівасць, дапытлівасць, лагічнае мысленне, узбагачаюць слоўнікавы запас і звязнае маўленне, дапамагаюць свядомаму засваенню арфаграфіі і фарміраванню навыкаў пісьменнай мовы, спасціжэнню законаў узнікнення і развіцця слоў, разуменню мовы як складанай цэласнай сістэмы.

Марфемны склад слоў і словаўтварэнне даследаваны дастаткова поўна ў рускім мовазнаўстве і значна менш — у беларускім. Пры гэтым навуковая і метадычная літаратура па словаўтварэнні ў беларускай мове маецца ў недастатковай колькасці (а то і адсутнічае) у бібліятэках, што значна ўскладняе засваенне названага раздзела студэнтамі завочнай формы навучання. Акрамя таго, патрабуецца крытычны аналіз многіх складаных пытанняў словаўтварэння, супярэчліва асветленых у розных крыніцах. Гэтым тлумачыцца неабходнасць стварэння вучэбна-метадычнага дапаможніка для студэнтаў па словаўтварэнні.

З а д а ч ы 2-га, дапрацаванага выдання вучэбнага дапаможніка:

- даступна растлумачыць асноўныя паняцці беларускага словаўтварэння;
- разгледзець некаторыя спрэчныя пытанні тэорыі дэрывацыі;
- даць класіфікацыю і апісанне асноўных спосабаў словаўтварэння ў беларускай мове;
- папярэдзіць магчымыя тыповыя памылкі пры словаўтваральным аналізе;
- змясціць парадак і ўзоры словаўтваральнага аналізу;
- прапанаваць трэніровачныя (з адказамі) і кантрольныя тэставыя заданні, а таксама прыкладную кантрольную работу па словаўтварэнні з пробным (праверачным) варыянтам.

Тэрмін **словаўтварэнне**, як і іншыя адпаведныя тэрміны мовазнаўства (фанетыка, фразеалогія, графіка, марфеміка, марфалогія, сінтаксіс, граматыка), таксама ўжываецца ў некалькіх значэннях:

1) абазначае моўную з’яву — **дэрывацыю**, г. зн. працэс утварэння (адвядзення) новых слоў ад ужо існуючых у мове¹;

2) словаўтварэнне — гэта і **словаўтваральная сістэма мовы**;

3) гэта і **раздзел навукі аб мове**, які вывучае словаўтваральную сістэму мовы — сукупнасць словаўтваральных тыпаў і словаўтваральных гнёздаў, марфемы і іх ролю ў словаўтварэнні, структуру вытворных слоў і магчымыя шляхі і сродкі, законы ўтварэння новых слоў. Словаўтварэнне як раздзел навукі называюць па-іншаму **дэрываталогіяй**.

Словаўтварэнне цесна звязана з іншымі раздзеламі мовазнаўства, найперш з марфемікай, лексікалогіяй, марфалогіяй. Не ведаючы марфем, іх значэння і функцыянавання, немагчыма паспяхова займацца вывучэннем словаўтварэння. І наадварот, не ведаючы законаў словаўтварэння, цяжка высветліць марфемную структуру слоў. **Словаўтварэнне звязвае ”ў адзін структурны вузел многія элементы марфалогіі і лексікі”**² і з’яўляецца самастойным раздзелам мовазнаўства (гл. даследаванні па словаўтварэнні А.А. Земскай, М.В. Панова, Б.М. Галавіна, У.У. Лапаціна, Ё.С. Улуханава, Л. В. Сахарнага, А. С. Кубраковай, Н. А. Янка-Трыніцкай, А. М. Ціханава, В. М. Немчанкі, Ё. Р. Міласлаўскага, М. М. Шанскага і інш.).

Новыя словы (новыя лексемы) утвараюцца на базе ўжо існуючых у мове словаўтваральных сродкаў з улікам законаў, правілаў словаўтварэння. Веданне гэтых правілаў дазваляе ”прасачыць шляхі і сродкі папаўнення лексічнага складу мовы, больш глыбока раскрыць значэнне новых ці невядомых слоў.”³ Так, напрыклад, у беларускую мову перайшло з рускай слова **бomж**, якое першапачаткова належала да прафесійнай лексікі міліцыянераў. Калі раней лічылася, што « такіх людзей у сацыялістычным грамадстве проста не існуе, яны ліквідаваны як клас залпам ”Аўроры” », то нядаўна гэтае слова атрымала ў нашай мове « права грамадзянства: яго ўключылі ў ”Тлумачальны слоўнік беларускай літаратурнай мовы” (1996) . »⁴ Назоўнік гэты даўно ўжо выйшаў за межы міліцэйскага лексікону, уключыўся ў словаўтваральную сістэму беларускай мовы і, як вобразна заўважае Ё. Я. Лепешаў, ”спарадзіў ладную сямейку” слоў, што ўжываюцца не толькі ў прозе, а і ў паэзіі. Па гатовых словаўтваральных мадэлях

¹ Тэрмін **дэрывацыя** — ад лац. *derivatio* — літаральна абазначае *адвядзенне, адхіленне*.

² Аванесов Р. И. Русская литературная и диалектная фонетика. — М., 1974. — С. 20.

³ Авласевич М. А. Морфемный состав слова и словообразование: Пособие для учителя. — Мн., 1991. — С. 8.

⁴ Лепешаў Ё. Я. Сучасная беларуская літаратурная мова: спрэчныя пытанні: Дапаможнік. — Гродна, 2002. — С. 169 – 170.

створаны назоўнікі, прыметнікі, дзеясловы, прыслоўі, якія аб'ядналіся ў асобнае словаўтваральнае гняздо:

БОМЖ →	бамж ых а	
	бамж ык	
	бамж атнік	
	бамж атня	
	бамж овы	
	бамж оўскі →	<i>па</i> -бамж оўску
	бамж ацкі →	<i>па</i> -бамж ацку
	бамж аваты	
	бамж аваць →	<i>за</i> бамж аваць
		бамж оўства

С л о в а ў т в а р э н н е — гэта не механічнае папаўненне слоўнікавага складу мовы, а стварэнне слоў, значэнне і граматычныя ўласцівасці якіх ужо прадвызначаны ўтваральнай базай і словаўтваральнымі сродкамі.

Выразна праяўляецца семантычная функцыя словаўтварэння ў прадвызначэнні семантыкі, напрыклад, назоўнікаў

- з дзеяслоўнай базай і суфіксамі **-чык, -шчык, -ір, -ар, -ач** і іншымі са значэннем 'назвы асоб паводле роду дзейнасці': *выкладчык, наборшчык, насіль/шчык, камандзір, пісар, слухач*;
- з назоўнікавай базай і суфіксамі **-нік, -чык, -ар, -іст** і іншымі са значэннем 'назвы асоб па адносінах да прадметаў': *бортнік, булачнік, буфетчык, аптэкар, гарманіст*;
- з прыметнікавай базай і суфіксамі **-ан, -ак, -ун, -ыст** і іншымі са значэннем 'назвы асоб па характэрнай прымеце, па якасці': *велікан, чужак, слабак, дзікун, весялун, акуратыст*;
- з назоўнікавай базай і суфіксамі **-ец (-анец), -чук, -анін, -як, -ім** і іншымі са значэннем 'назвы асоб па месцы нараджэння і жыхарства': *албанец, аршанец, градзянчук, парыжанін, туляк, адэсіт*.

Гэтак жа прадвызначэнне семантыкі можна назіраць і ва ўтварэнні слоў іншых часцін мовы, напрыклад, дзеясловаў са значэннем станаўлення прыметы — 'станавіцца такім, як абазначана ўтваральнай базай' — з прыметнікавай базай і суфіксам **-е-**: *чарнець, бялець, сінець, зелянець, сівець, чырванець*; дзеясловаў са значэннем 'рабіць такім, як абазначана ўтваральнай базай' — з прыметнікавай базай і суфіксам **-і-**: *чарніць, бяліць, сініць, зеляніць* і г. д.

Пра значэнне вывучэння словаўтварэння і неабходнасць глыбокага разумення яго правілаў трапна сказаў праф. Л. М. Шакун: "Хоць у параўнанні з правіламі граматыкі (марфалогіі і сінтаксісу) правілы словаўтварэння не так строга акрэслены, аднак яны даволі выразна ўсведамляюцца носбітамі мовы, бо без ведання гэтых правіл па сутнасці

немагчыма дасканалае валоданне ёю. Усведамленне іх дае магчымасць таму, хто гаворыць або слухае (чытае), адрозніць правільнае новаўтварэнне ад няправільнага, рэгулярна ўжывальнае ад рэдка ўжывальнага (аказіянальнага), г. зн. супаставіць факты маўлення з агульнапрынятымі моўнымі нормаі. У выніку дасягаецца строгі нарматыўна-стылістычны падыход да самога працэсу ўтварэння новых слоў: з аднаго боку, на яго накладваюцца розныя абмежаванні, а з другога — шырэй рэалізуюцца патэнцыяльныя магчымасці мовы ва ўзбагачэнні лексікі на базе ўласных сродкаў.”¹

II

АСНОЎНЫЯ СЛОВАЎТВАРАЛЬНЫЯ ПАНЯЦЦІ

Словаўтваральная сістэма беларускай мовы апісваецца ў наступных словаўтваральных паняццях:

- 1) вытворнае (матываванае) слова;
- 2) невытворнае (нематываванае) слова;
- 3) утваральнае (матывавальнае) слова;
- 4) словаўтваральная (матывавальная) аснова, або база;
- 5) вытворнасць (матывацыя);
- 6) словаўтваральны сродак (фармант);
- 7) словаўтваральнае значэнне;
- 8) словаўтваральнае гняздо;
- 9) словаўтваральная пара;
- 10) словаўтваральны ланцужок;
- 11) спосаб словаўтварэння;
- 12) словаўтваральны тып;
- 13) словаўтваральная мадэль;
- 14) словаўтваральная парадыгма.

ВЫТВОРНАЕ (МАТЫВАВАНАЕ) СЛОВА — гэта слова, утворанае ад іншага слова ці словазлучэння. Самай асноўнай асаблівасцю вытворных слоў з’яўляецца іх матываванасць іншымі словамі, г. зн. іх значэнне абумоўлена (матывавана) значэннем іншых слоў. Вытворнае слова заўсёды двухкампанентнае: яно складаецца з утваральнай (матывавальнай) часткі і фарманта (словаўтваральнага сродка). Напрыклад: *белы* → *белаваты*, *зарадзіць* → *перазарадзіць*. Тут утваральныя часткі — *бел-* і *-зарадзіць*, а фарманты — суфікс *-ават-* і прыстаўка *пера-*. Значэнні вытворных слоў *белаваты* і *перазарадзіць* матываваны значэннямі ўтваральных частак — адпаведна прыметніка *белы* (*белаваты* — гэта ’крыху *белы*, не поўнаасцю

¹ Шакун Л. М. Словаўтварэнне.— Мн., 1978.— С. 4.

белы') і дзеяслова *зарадзіць* (*перазарадзіць* — значыць 'зарадзіць зноў, паўторна').

НЕВЫТВОРНАЕ (НЕМАТЫВАВАНАЕ) СЛОВА — гэта слова з нематываваным значэннем, якое немагчыма растлумачыць праз іншае аднакаранёвае слова: *стол, фае, тут, чытаць, сіні, доўгі*. Да невытворных адносяць таксама нематываваныя словы са словаўтваральнымі афіксамі і звязаным каранем тыпу *аб-у-ць — раз-у-ць, рас-прэг-чы — вы-праг-чы, у-ключ-ы-ць — вы-ключ-ы-ць, з-не-важ-а-ць — па-важ-а-ць*.

УТВАРАЛЬНАЕ (МАТЫВАВАЛЬНАЕ) СЛОВА — тое слова, ад якога **непасрэдна** ўтворана дадзенае вытворнае слова. Напрыклад, для слоў *ілжывы, віхлясты, хваравіты, засушлівы* ўтваральнымі з'яўляюцца адпаведныя словы *ілгачь, віхляць, хварэць, засуха*.

СЛОВАЎТВАРАЛЬНАЯ (МАТЫВАВАЛЬНАЯ) БАЗА — гэта **нефармантная частка** вытворнага слова, агульная з утваральным словам (з улікам магчымых марфаналагічных відазмяненняў).

Для абазначэння паняцця "**матывавальная база**" (па-руску "мотивирующая" — тэрмін У. У. Лапаціна) у лінгвістычнай літаратуры існуюць таксама тэрміны "**зыходная база**" (М. А. Цімафееў), "**базавая аснова**" (Н. А. Янка-Трыніцкая), "**утваральная аснова**" (Л. М. Шакун, "Беларуская граматыка" — 85, Г. А. Пастушэнкаў, А. А. Земская, Р. В. Вінакур), "**словаўтваральная аснова**" (В. М. Немчанка), "**аснова зыходнага слова**" (А. П. Фаміна), "**матывуючая аснова**" ("Грамматика..." — 70 і "Русская грамматика" — 80). Мэтазгоднасць ужывання тэрміна "**матывавальная база**" замест "**матывавальная (утваральная) аснова**" найбольш лагічна абгрунтоўвае У. У. Лапацін: "Пры адных спосабах у якасці такой базы выкарыстоўваецца матывавальнае слова цалкам, пры другіх ад яго бярэцца толькі аснова (у шэрагу выпадкаў марфаналагічна відазмененая). Канешне, [...] пры словаўтварэнні мы заўсёды маем справу з матывавальным **с л о в а м** (або **словамі**). Аднак у дадзеным выпадку гаворка ідзе пра тое, якая матэрыяльная частка матывавальнага слова выкарыстоўваецца пры словаўтварэнні. Прымяненне ў гэтым сэнсе найбольш распаўсюджанага тэрміна "**матывавальная (утваральная) аснова**" было б недакладным."¹

Словаўтваральнай (або **матывавальнай**) **базай** можа быць не толькі **поўная аснова** (*смелы* → *асмелі(ц)ца*, *жыць* → *жыці* ^ѐ), але і **ўсечаная аснова** (*глыбокі* → *паглыбі(ць)*, *высокі* → *высь* ^ѐ),

¹ Лопатин В. В. Русская словообразовательная морфемика / Проблемы и принципы описания. — М., 1977. — С. 9.

пераляцець → *пералёт*[⊗]); базай можа быць цэлае слова [*вучыць* → *вучыца*; *столовая ложка* (прыметнік) → *пабудавана новая сталовая* (назоўнік)]; можа быць спалучэнне некалькіх слоў ці асноў (*слаба развіты* → *слабаразвіты*, *снег* □ і *пад аць* → *снег*[⊗]*пад*[⊗], *лес* □ і *стэп* □ → *лес*[⊗]*стэп*); спалучэнне графічных частак, літар, гукаў зыходнага словазлучэння (*Саюз пісьменнікаў* → *СП*, *сельскі магазін* → *сельмаг*, *Беларускі аўтамабільны завод* → *БелАЗ*).

МАТЫВАЦЫЯ. Тэрмін матывацыя ўжываецца ў лінгвістыцы ў двух значэннях: 1) семантычныя і фармальныя **адносіны** паміж матываваным (вытворным) словам і матывавальным (утваральным), **абумоўленасць** значэння вытворнага слова значэннем другога аднакаранёвага слова (базавага); 2) **выяўленне, вызначэнне адносін вытворнасці**, "выводимость" аднаго слова з другога.¹

(Падрабязней пра матывацыю чытаць далей у § 4 раздзела IV).

СЛОВАЎТВАРАЛЬНЫ СРОДАК (ФАРМАНТ) — гэта словаўтваральныя афіксы і іншыя фармальныя паказчыкі (адзіны асноўны націск, замацаваны парадак кампанентаў, сістэма флексій), з дапамогай якіх утворана слова. Напрыклад: *аўтар* □ → *са*аўтар (фармант — прыстаўка *са-*), *ніжэй памянёны* → *ніжэй*памянёны (фармант — адзіны асноўны націск і замацаваны парадак кампанентаў).

У склад фарманта ўваходзяць таксама і марфаналагічныя сродкі (чаргаванне гукаў, інтэрфіксацыя, нарашчэнне асновы, змена націску), але яны толькі суправаджаюць афіксацыю, а самастойнага словаўтваральнага значэння не маюць.

СЛОВАЎТВАРАЛЬНАЕ ЗНАЧЭННЕ — гэта значэнне, выражанае словаўтваральным сродкам — фармантам. Гэта "абагульненае значэнне шэрагу матываваных слоў, якое выяўляецца ў межах словаўтваральнага тыпу і адрознівае ўсе матываваныя словы гэтага тыпу ад іх матывавальных."²

У адрозненне ад лексічнага значэння, якое з'яўляецца індывідуальным значэннем асобнага слова, словаўтваральнае значэнне характэрна для шэрагу слоў аднаго словаўтваральнага тыпу. Словаўтваральнае значэнне адрозніваецца і ад граматычнага значэння тым, што **ахоплівае толькі частку слоў** якой-небудзь часціны мовы, а граматычнае характэрна для ўсіх слоў пэўнай часціны мовы ці цэлага разраду яе (граматычнае значэнне прадметнасці ў назоўнікаў, прыметы ў прыметнікаў, працэсуальнасці, трывання, стану і інш. у дзеясловаў і г. д.).

¹ Гл.: Лопатин В. В. Русская словообразовательная морфемика. — С. 6.

² Там жа. — С. 9.

Напрыклад, **адназоўнікавыя** дзеясловы з суфіксам **-ну-** маюць агульнае словаўтваральнае значэнне 'ўтвараць дзеянне, адпаведнае ўтваральнаму слову — **назоўніку**': *праг а* → *прагну(ць)*, *пах □* → *пахну(ць)*, *смаг а* → *смагну(ць)*;

адпрыметнікавыя дзеясловы з такім жа фармантам маюць словаўтваральнае значэнне '**набываць прымету**, абазначаную ўтваральным словам — **прыметнікам**': *сух і* → *сохну(ць)*, *сляп ы* → *слепну(ць)*, *горк і* → *горкнну(ць)*;

аддзеяслоўныя дзеясловы з суфіксам **-ну-** маюць значэнне '**аднакратна (аднаразова)** утварыць дзеянне, названае ўтваральным словам': *круціць* → *крутнуць*, *штурхаць* → *штурхнуць*, *сыпаць* → *сытнуць*, *кідаць* → *кінуць*.

Да гэтых дзеясловаў блізкія па словаўтваральным значэнні дзеясловы з суфіксам **-ану-** і значэннем '**аднакратна і інтэнсіўна, рэзка** выканаць дзеянне, абазначанае ўтваральнай базай'. Параўнаем з вышэйназванымі: *круціць* → *крутануць*, *сыпаць* → *сыпануць*, *штурхаць* → *штурхануць*.

СЛОВАЎТВАРАЛЬНАЕ ГНЯЗДО — гэта ўпарадкаваная адносінамі вытворнасці сукупнасць аднакаранёвых слоў. Усе словы аднаго гнязда маюць не толькі агульнасць фармальную (адзін для ўсіх каранёў), але і сэнсавую (карань выражае агульнае значэнне ўсіх аднакаранёвых слоў у гняздзе). Пачаткам (зыходным словам) гнязда з'яўляецца невытворнае (нематываванае) слова. У аснове пабудовы гнёздаў ляжыць прынцып паслядоўнага падпарадкавання адных слоў другім, што выражаецца ў ступенным характары словаўтварэння. Напрыклад:

Зыходнае слова (нулявая ступень)	1-я ступень	2-я ступень	3-я ступень
Матэматыка →	матэматы [^] к → матэматы [^] зацы [^] я матэматыч [^] ны →	матэматыч [^] ка матэматыч [^] на логік [^] а-матэматычны фізік [^] а-матэматычны →	фізмат

Гэтакі парадак лінейнага размяшчэння вытворных слоў у гнёздах прыняты ў "Школьном словообразовательном словаре русского языка" А. М. Ціханова. У двухтомным жа "Словообразовательном словаре русского языка" А. М. Ціханова ступені абазначаны пры дапамозе водступу ўправа памерам на 2 літары:

Навела I (невялікае апавяданне)

навелка

навел**ет**анавел**істыка**навел**іст**навелістыч**ны** ①навел**іст/ычны** ②кіна**навела** (гл. кіно)| ∴
1 **2**сту- сту-
пень пень

Навела II (дадатак да збору законаў) складае новы — наступны — слоўнікавы артыкул пад наступным нумарам.

Заўвагі:

- Вертыкальнымі лініямі** з лічбамі ўнізе ці без іх злучаны словы адной ступені, раздзеленыя словамі наступных ступеняў.
- Множнасць словаўтваральнай структуры** абазначаецца арабскімі лічбамі справа пасля слоў (гл. двойную матывацыю прыметніка *навелістычны* ① і ②, а рымскімі лічбамі справа пасля слоў справа абазначаюцца словы-амонімы. Кожнае зыходнае слова-амонім, як і ў тлумачальных слоўніках, падаецца асобным слоўнікавым артыкулам — асобным гняздом, напрыклад, **навела I** і **навела II**.

У кожнае гняздо ўваходзяць толькі словы, якія маюць жывыя семантычныя сувязі. Калі пад уплывам розных лінгвістычных і экстралінгвістычных фактараў слова страчвае сэнсавую сувязь са словамі свайго гнязда, то такое слова выпадае з гнязда і ўтварае новае (сваё) гняздо. Напрыклад, раней былі аднакаранёвымі, а сёння ў розных гнёздах словы *даць* і *прадаць*, *стол* і *сталіца*, *горад* і *гарадзіць* і многія іншыя.

З другога боку, гнёзды могуць папаўняцца новымі словамі. Межы гнёздаў рухомыя.

У гняздзе на гарызантальнай восі вылучаюцца словаўтваральныя **пары**, якія складваюцца ў словаўтваральны ланцужок.

СЛОВАЎТВАРАЛЬНАЯ ПАРА — мінімальная ячэйка словаўтваральнай сістэмы. Гэта два кампаненты: утваральнае слова ці словы і вытворнае: сум □ → сум[↑]ны.

☞ З двух слоў у словаўтваральнай пары вытворным з’яўляецца **больш складанае па форме**, з **большай колькасцю марфем** (пры гэтым улічваюцца і нулявыя марфемы):

пяшчота → пяшчот[↑]ны, сук □ → сучч[↑]а.

СЛОВАЎТВАРАЛЬНЫ ТЫП — гэта сукупнасць слоў з агульнымі словаўтваральнымі характарыстыкамі. Гэта фармальна-семантычная схема (формула) утварэння слоў, якая характарызуецца **1) агульнасцю часціны мовы ўтваральнага і ўтворанага слоў; 2) агульнасцю фарманта; 3) агульнасцю словаўтваральнага значэння ў фарманта.**

Напрыклад, словы *свіснуць, крыкнуць, гукнуць* належаць да аднаго словаўтваральнага тыпу, таму што

1) усе гэтыя дзеясловы ўтвораны на базе адной часціны мовы — ад дзеясловаў *свістаць, крычаць, гучаць*;

2) усе яны маюць агульны словаўтваральны сродак — суфікс **-ну-**;

3) гэтыя словы маюць адно і тое ж трыванне, суфікс **-ну-** ў іх выражае адно і тое ж словаўтваральнае значэнне — **'аднакратна ўтварыць дзеянне'**.

Яшчэ прыклад. Да аднаго словаўтваральнага тыпу належаць словы *маляванне, выхаванне, праграмаванне* і падобныя да іх, таму што

1) усе гэтыя назоўнікі ўтварыліся ад адпаведных дзеясловаў;

2) утварыліся пры дапамозе аднаго і таго ж фарманта — **-ні** (*e*);

3) маюць адно і тое ж словаўтваральнае значэнне — **'апрадмечанае дзеянне'**.

Трэці прыклад. *Слаўгарадзец, петрыковец, нарчан/ец, яцін/ец, краснадарац, уралец* і падобныя назоўнікі адносяцца да аднаго тыпу, бо ўтвораны ад базавых назоўнікаў пры дапамозе суфікса **-ец** (*-ац*) і абазначаюць асоб па месцы іх нараджэння і жыхарства. Словы з гэтым жа словаўтваральным значэннем, але з **іншымі фармантамі** належаць ужо да **іншых словаўтваральных тыпаў**, напрыклад:

а) *мазырчук, гамяльчук, віцябчук, мінчук, пінчук, градзянчук*;

б) *мазыранін, палачанін, віцябчанін, мінчанін, кіяўлянін, валжанін*;

в) *пскавіч, масквіч, кастраміч, вязьміч, вяціч, аміч, таміч* і г. д.

Таксама **іншы словаўтваральны тып** утвараюць словы з такім жа самым фармантам, але з **інакшым значэннем фарманта**:

а) *нырэц, барэц, касец, жнец* ('назвы асоб паводле роду дзейнасці'); **словаўтваральная база ў іх таксама іншая — дзеясловы**, а не геаграфічныя назвы;

б) *хітрэц, храбрэц, глушэц, мудрэц, палахлівец, руплівец, зласлівец* ('назвы асоб па ўнутранай якасці' з **прыметнікавай** базай);

в) *абадранец, пасланец, вылучэнец, выгнанец, назначэнец* ('назвы асоб паводле працэсуальнай прыметы'; **словаўтваральная база — дзеепрыметнікі**).

☞ Некаторыя лінгвісты замест тэрміна **т.ы.п.** неапраўдана выкарыстоўваюць тэрмін **МАДЭЛЬ СЛОВАЎТВАРЭННЯ**. Гэта нятоесныя паняцці, лічыць гэтыя тэрміны ўзаемазамяняльнымі не варта. **Мадэль** — гэта

паняцце больш вузкае, чым словаўтваральны тып. Напрыклад, словы *рапірыст*, *шпажыст* утвораны па адным тыпе, але па дзвюх марфаналагічных мадэлях, таму што перад суфіксам у першым слове няма чаргавання, а ў другім ёсць. Да аднаго тыпу, але да розных мадэляў адносяцца таксама наступныя словаўтварэнні:

1-я мадэль: *барысаўскі*, *петрыкаўскі*, *кастрамскі*, *гомельскі*;

2-я мадэль: *слаўгарадскі*, *наўгародскі*, *белгародскі* (з дыфузіяй *дс* → [ц]);

3-я мадэль: *вілейскі*, *ямайскі*, *іспанскі* (з усячэннем асновы базавага слова);

4-я мадэль: *узденскі*, *дзісненскі*, *зэльвенскі*, *лэзненскі*, *езярышчанскі* (з інтэрфіксам *-ен-* // *-ан-*);

5-я мадэль: *стаўбцоўскі*, *веткаўскі*, *арлоўскі*, *відзаўскі*, *жабінкаўскі* (з інтэрфіксам *-оў-* // *-аў-*);

6-я мадэль: *аршанскі*, *нарачанскі*, *нараўлянскі*, *руднянскі* (з інтэрфіксам *-ан-* // *-ян-*);

7-я мадэль: *ялцінскі*, *кубінскі*, *чыцінскі* (з інтэрфіксам *-ін-*);

8-я мадэль: *гродзенскі*, *дубровенскі*, *маскоўскі*, *літоўскі* (з унутранай флексіяй — чаргаваннем галоснага з нулём гука ў карані);

9-я мадэль: *віцебскі*, *лагойскі*, *пінскі*, *бранскі* (з накладаннем марфем)

і іншыя мадэлі гэтага тыпу — адтапонімных прыметнікаў з суфіксам *-ск-* са значэннем 'адносіны да месца — да геаграфічных назваў'.

СЛОВАЎТВАРАЛЬНАЯ ПАРАДЫГМА — гэта сукупнасць усіх слоў, якія непасрэдна ўтварыліся ад аднаго і таго ж слова.

У словаўтваральным слоўніку А. М. Ціханова парадыгмы размешчаны на адной ступені, за адной вертыкальнай рыскай справа. Напрыклад:

Гандбол

гандбаліст
гандбалістка
гандбольны

Тут **2 парадыгмы**: 1) гандбол → гандбаліст, гандбольны; 2) гандбаліст → гандбалістка.

Словаўтваральная парадыгма выступае ў гняздзе на вертыкальнай восі ў якасці асноўнай адзінкі.

СПОСАБ СЛОВАЎТВАРЭННЯ — гэта агульны шлях утварэння слоў. Гэта больш шырокая, чым словаўтваральны тып, адзінка класіфікацыі, якая аб'ядноўвае шэраг тыпаў з адным відам фарманта. Напрыклад, адзін спосаб складаюць словаўтварэнні з любымі суфіксамі, другі спосаб — з любымі прыстаўкамі і г. д. Спосаб словаўтварэння дае самы агульны адказ на пытанне, як утвораны словы. Спосабы ўтварэння вызначаюцца па фармантах.

III

СПОСАБЫ СЛОВАЎТВАРЭННЯ
Ў БЕЛАРУСКАЙ МОВЕ

У сучаснай мовазнаўчай літаратуры няма адзінага пункта погляду на выдзяленне спосабаў словаўтварэння. **Па-першае**, паняцці **тып і спосаб** словаўтварэння часам змешваюцца. **Па-другое**, ёсць розныя падыходы да **лексіка-сінтаксічнага спосабу** (тэрмін В.У. Вінаградава), або **зрашчэння**.¹ У даследаваннях апошніх гадоў па словаўтварэнні зрашчэнне выводзіцца за межы сінхранічнага словаўтварэння, разглядаецца толькі ў плане дыхраніі, бо **лексіка-сінтаксічным спосабам** утвараюцца словы ў выніку працяглага гістарычнага развіцця. Дарэчы, абодва тэрміны — ”лексіка-сінтаксічны спосаб” і ”зрашчэнне” — многімі ўжываюцца як узаемазамяняльныя. Іншыя ж вучоныя (напр., А. А. Земская, А. М. Ціханай, аўтары ”Граматыкі – 70” і ”РГ– 80”, ”Беларускай граматыкі”) да **лексіка-сінтаксічнага спосабу** адносяць толькі ўтварэнні тыпу *нельга, сёння, датла*, у якіх лексічнае значэнне састаўных кампанентаў затушавана, невыразна ўсведамляецца без спецыяльных лінгвістычных ведаў. А да **зрашчэння** яны адносяць толькі ўтварэнні накшталт *супрацьпаставіць, вечназлёны, малазнаёмы, вышэйказаны*; разглядаюць такія ўтварэнні як разнавіднасць лексіка-сінтаксічнага спосабу і адносяць толькі гэту разнавіднасць лексіка-сінтаксічнага спосабу да сінхранічнага словаўтварэння.

Па-трэцяе, **зрашчэнне** ўключаюць і ў **словаскладанне** (напрыклад, В. М. Немчанка).²

Складанне прынята адносіць да **марфемнага словаўтварэння**. Праўда, і тут ёсць іншы падыход. Напрыклад, у дапаможніку ”Сучасная беларуская літаратурная мова. Марфалогія” пад рэд. Ф. М. Янкоўскага ўсе разнавіднасці складання, у тым ліку і складана-суфіксальны спосаб, выводзяцца за межы марфемнага (марфалагічнага) словаўтварэння, з чым наўрад ці можна пагадзіцца.

Падсумоўваючы сказанае, прапануем наступную **класіфікацыю спосабаў словаўтварэння**.

У сінхранічным словаўтварэнні ў сучаснай беларускай мове вылучаюцца два спосабы з іх разнавіднасцямі — **1) афіксацыя і 2) складанне**.

¹ Земская Е. А. Современный русский язык: Словообразование.— М., 1973.— С. 171.
Тихонов А. Н. Словообразовательный словарь русского языка: В 2-х т. — М., 1985.
Т. 1. — С. 31.

Русская грамматика: В 2-х т. — М., 1980. — Т. 1.— С. 139.

Беларуская граматыка: У 2-х ч. — Мн., 1985. — Ч. 1. — С. 213.

² Немченко В. М. Современный русский язык. Словообразование. — М., 1984. — С. 116.

Заўвага. Каб гэтыя 2 спосабы супрацьпаставіць спосабам дыяхранічнага словаўтварэння, **афіксацыю і складанне** аб'ядноўваюць часта ў больш шырокую адзінку класіфікацыі — **марфемнае (або марфалагічнае) словаўтварэнне**.

У дыяхранічным словаўтварэнні вылучаюцца тры спосабы: 1) **марфалага-сінтаксічны**; 2) **лексіка-семантычны**; 3) **лексіка-сінтаксічны**. Марфалага-сінтаксічны спосаб аб'ядноўвае з'явы і сінхранічнага словаўтварэння (субстантывацыя прыметнікаў і дзеепрыметнікаў і ад'ектывацыя дзеепрыметнікаў), і дыяхранічнага (іншыя віды пераходу слоў з адной часціны мовы ў другую).

Спынімся падрабязней на сінхранічным словаўтварэнні.

§ 1. МАРФЕМНАЕ СЛОВАЎТВАРЭННЕ

І. АФІКСАЦЫЯ

Афіксальныя спосабы маюць неаднолькавую прадуктыўнасць. З сямі афіксальных спосабаў найбольшую пашыранасць маюць першыя тры: прэфіксальны, суфіксальны і прэфіксальна-суфіксальны.

1. Прэфіксальны спосаб

Пры чыстай прэфіксацыі прыстаўка далучаецца спераду да пэлага слова, не змяняючы часціны мовы ўтваральнага слова і не змяняючы граматычнай словазменнай характарыстыкі слова — тыпу скланення ці спражэння:

лагічны → алагічны, навуковы → антынавуковы, які → нейкі, натуральны → звышнатуральны, заўтра → паслязаўтра, мучыцца → дамучыцца.

2. Суфіксальны спосаб (у тым ліку і нульсуфіксальны)

У адрозненне ад прыставак і постфіксаў, суфікс далучаецца не да ўсяго слова, а да асновы і ажыццяўляе граматычнае афармленне яго, адначасова адносячы слова да пэўнай часціны мовы, да пэўнага тыпу скланення ці спражэння.

Пры суфіксальным спосабе на марфемным шве могуць адбывацца розныя **марфаналагічныя змены** ўтваральнай асновы і фарманта: чаргаванне зычных, усячэнне словаўтваральнай асновы, накладанне марфем, змена месца націску:

эп ас → эпічны, эліпс іс → эліптычны, жалезабетон □ → жалезабетонны, адрадз іць → адраджэнне, тырч аць → тарчма, маў чаць →

моўчкі, дробны → драбні(ць), актыўны → актывізава(ць), мяў → мяўка(ць), домаўладальнік □ → домаўладальніцкі.

Нулявыя суфіксы выкарыстоўваюцца часцей за ўсё пры ўтварэнні назоўнікаў, а таксама парадкавых лічэбнікаў, радзей — адносна-прыналежных і адносных прыметнікаў.

Разнавіднасці нульсуфіксальных утварэнняў:

1) аддзеяслоўныя назоўнікі м. р. 2-га скланення са значэннем абстрактнага дзеяння: пэравозіць → пэравоз Ø, узламаць → узлом Ø, гэтаксама расколØ, вылетØ, выхадØ, перакосØ, прыходØ, разрыўØ, выпадØ, прычалØ, прарыўØ, пракормØ, недаборØ, недасолØ, пэрасолØ, пэралікØ, разлікØ і многія іншыя;

2) аддзеяслоўныя назоўнікі ж. р. 1-га скланення са значэннем абстрактнага дзеяння: засушыць → засушØа, даплаціць → даплатØа, зацячы → затокØа, расплаціцца → расплатØа, гэтаксама аплатØа, пратокØа, астачØа і іншыя;

3) аддзеяслоўныя назоўнікі ж. р. 3-га скланення са значэннем апрадмечанага дзеяння ці яго выніку: заесці → заедзьØ, праесці → проедзьØ, прарэзаць → проразьØ, мазаць → мазьØ, рэзаць → рэзьØ;

4) аддзеяслоўныя абстрактныя множналікавыя назоўнікі са значэннем апрадмечанага дзеяння, рэшткаў рэчыва: сабраць → зборØы, скакаць → скокØі, выбіраць → выбарØы, адкідаць → адкідØы, усходзіць → усходØы;

5) адпрыметнікавыя назоўнікі ж. р. 3-га скланення са значэннем абстрактнай прыметы: чырвоны → чырваньØ, высокі → высьØ, гэтак жа гнільØ, цішØ, сільØ, бельØ, глушØ і іншыя;

6) адназоўнікавыя і адпрыметнікавыя зборныя і абстрактныя назоўнікі н. р. 2-га скланення з падаўжэннем каранёвага зычнага: крыло → крыллØе, варона → вараннØё, багаты → багаццØе, а таксама вуголлØе, палоззØе, бязлюддзØе, прыволлØе і іншыя;

7) парадкавыя лічэбнікі: пяць □ → пятØы, шэсць □ → шостØы, сем □ → сёмØы, дзевяноста → дзевяностØы, сто → сотØы і г. д.;

8) адносна-прыналежныя і адносныя прыметнікі: Бог □ → БожØы, заяц □ → заечØы, воўк □ → воўчØы, свіння → свінØы, нафтаперапрацоўка → нафтаперапрацоўчØы, таксама прыезджØы, шэрсцэнарыхтоўчØы і некаторыя іншыя разнавіднасці нулявой суфіксацыі.

Нульсуфіксальныя ўтварэнні традыцыйна называюць яшчэ ”бязсуфіксальнымі” і ”бяссуфіксальнымі” (напрыклад, у школьнай граматыцы,

у "Словаўтваральным слоўніку беларускай мовы" А. М. Бардовіча, М. М. Круталевіча, А. А. Лукашанца).

☞ **Калі прызнаваць існаванне нулявых суфіксаў, то нелагічна нулясуфіксальныя ўтварэнні называць бязафікснымі ці бяссуфікснымі.** Бязафікснымі ў такім разе лагічнаей называць некаторыя разнавіднасці складання — словаскладанне (тыпу *вечназялёны*) і абрэвіяцыю (тыпу *цэхкам, педсавет, ЦУМ*).

3. Прэфіксальна-суфіксальны спосаб (у тым ліку і прэфіксальна-нульсуфіксальны)

Адрозніваюць два віды прэфіксальна-суфіксальнага спосабу:

1) Новае слова матывуецца спалучэннем назоўніка з прыназоўнікам:

за *возер ам* → *заазер’э*, без *душ ы* → *бяздушны*, без *клопат у* → *бесклопатны*, у *вечар ы* → *увечары*, з *бок у* → *збоку*;
пад *зямл ёй* → *падзямел’е*, без *зуб оў* → *бяззуб’ы*, без *канц а* → *бясконц’ы*, а таксама *перад плеч’а*, *без дарожж’а* і многія іншыя.

Такія словаўтварэнні для ўдакладнення называюць адпрыназоўнікава-суфіксальнымі.

2) Новае слова ўтвараецца ад **асновы** аднаго слова, а не ад спалучэння назоўніка з прыназоўнікам:

сын □ → *усынаві(ць)*, *векавеч ны* → *увекавечы(ць)*, *гар а* → *узгор’э*, *стам іцца* → *нястомны*, (не) *чака ць* → *нечаканы*, *сме х* → *замяя(ць)*, *вы смея(ць)*, *абмяя(ць)*;

зім а → *азім’ы*, *залат ы* → *прозалаць’ы*, *бел ы* → *пробель’ы* і г. д.

4. Постфіксальны спосаб

Пры гэтым спосабе фармантамі з’яўляюцца постфіксы **-ся (-ца, -цца), -небудзь, -сьці (-сь)**. Пры словаўтварэнні постфіксы паводзяць сябе як прыстаўкі: далучаюцца не да асновы, а да **цэлага слова**:

дзе → *дзе-небудзь*, *хто* → *хтосьці (хтось)*, *радаваць* → *радавацца*, *зачапіць* → *зачапіцца*, *разразаць* → *разразацца* ①, *развесьціць* → *развесьціцца* ①, *супрацьпастаўляць* → *супрацьпастаўляцца*.

5. Прэфіксальна-постфіксальны спосаб

Гэтым спосабам утвараюцца толькі дзеясловы ад **цэлых слоў**, утваральная база ў іх — таксама дзеясловы:

бегчы → *разбегчыся*, *плакаць* → *расплакацца*, *ступіць* → *аступіцца*, гэтак жа сама *расхварэцца*, *дазваніцца*, *дабегацца*, *наесціся*, *прагаварыцца*, *дагуляцца*, *разгуляцца*, *прыцярпецца*, *раз’ехацца* і іншыя.

6. Суфіксальна-постфіксальны спосаб

Гэтым спосабам таксама ўтвараюцца толькі дзеясловы ад назоўнікаў і прыметнікаў. Суфікс разам з постфіксам далучаецца да **асновы** назоўніка ці прыметніка:

сме х → *смяя(ц)ца*, *дзік і* → *дзічы(ц)ца*, *скуп ы* → *скупі(ц)ца*, *стол □* → *сталавя(ц)ца*, *харч □* → *харчавя(ц)ца*, а таксама *парасі(ц)ца*, *ганары(ц)ца*, *куці(ц)ца*, *слязі(ц)ца*, *ягні(ц)ца*, *каласі(ц)ца* і інш.

7. Прэфіксальна-суфіксальна-постфіксальны спосаб

І гэтым спосабам утвараюцца толькі дзеясловы ад **асноў** назоўнікаў, прыметнікаў і дзеясловаў адначасовым далучэннем дыстантных частак, якія функцыянуюць як адно цэлае:

шчодры → *расшчодры(ц)ца*, *сусед □* → *прысуседзі(ц)ца*, *банкрут □* → *абанкруці(ц)ца* ①, *гультай □* → *разгультаі(ц)ца*, *хіхікаць* → *перахіхікава(ц)ца* ①, *гаварыць* → *перагаворва(ц)ца*, гэтаксама *насмеха(ц)ца*, *перасвіства(ц)ца* ①, *перанісва(ц)ца* ①, *прызямлі(ц)ца* ①, *прывадні(ц)ца* ①, *пераміргва(ц)ца* ① і іншыя.¹

II. СКЛАДАННЕ

Пры складанні састаўныя кампаненты складаных слоў не ў аднолькавай меры зліваюцца ў адно цэлае, і гэта ўскладняе крытэрыі вылучэння складаных слоў. **Складанае слова** — гэта **цэласна аформленае** лексічнае ўтварэнне з дзвюх і больш каранёвых марфем. Складаныя словы маюць пэўную граматычную аформленасць: у іх **першая частка не змяняецца** (за выключэннем складаных лічэбнікаў 50 – 80, 200 – 900); яны маюць **адзін асноўны націск**.

Спосабам складання ўтвараюцца пераважна назоўнікі і прыметнікі, а дзеясловы амаль што не ўтвараюцца.

Разнавіднасці складання:

1. Словаскладанне (чыстае складанне)

Пры гэтым спосабе ў адно слова аб'ядноўваюцца (зрастаюцца) кампаненты словазлучэнняў з захаваннем іх семантыкі і формы:

шырока распаўсюджаны → *шырокараспаўсюджаны*, *лёгка ўзброены* → *лёгкаўзброены*, гэтак жа *малаверагодны*, *маладаступны*, *маласвядомы*,

¹ Адзначаная матывацыя ① у слоўніку А. М. Ціханова не адлюстроўваецца, але прызнаецца іншымі вучонымі, у прыватнасці, аўтарамі "Беларускай граматыкі" – 85.

глыбокапаважаны, вышэйзгаданы, вышэйпаказаны, вышэйпералічаны, шырокавядомы, цяжкадаступны, вечназялёны і іншыя.

Фармантам тут выступае адзіны асноўны націск і замацаваны парадак кампанентаў.

Да словаскладання (але не асновасловаскладання тыпу *шкл̄а́тара!*) адносіцца і нешматлікая група складаных назоўнікаў, утвораных злучэннем раўнапраўных кампанентаў, першы з якіх — нязменная слова: *кіно* і *тэатр* □ → *кіна́тэатр*, *радыё* і *перадача* → *радыё́перадача*, гэтаксама *кінахроніка*, *фота́выстава*, *радыё́завод* і іншыя.

2. Асновасловаскладанне

Пры гэтым спосабе апошні кампанент у слове роўны цэламу слову, а папярэдні(я) — аснове слова. Фармантам выступае інтэрфікс, адзіны асноўны націск і замацаваны парадак кампанентаў:

плацеж □ і *здольны* → *плацежа́здольны*, *дзярж* *ы* *дрэва* → *дзяржы́дрэва* (н. р.), *высок* *і* і *мастацкі* → *высокама́стацкі* ('мастацкі ў высокай ступені'), *вада* і *забеспячэнне* → *вода́забеспячэнне*, *беларуск* *і*, *руск* *і* і *лацінскі* → *беларуска-ру́ска-лаці́нскі*; гэтаксама *высока́ідэйны*, *вогнеўстойлівы*, *марозаўстойлівы*, *газападобны*, *першакрыніца*, *заканпраект*, *працаздольны*, *жыццяздольны*, *торфабрыкет*, *хлебазавод*, *насаглотка*, *шкловалакно* і многія іншыя.

  У прызначаным для школ "Словаўтваральным слоўніку беларускай мовы" А. М. Бардовіча, М. М. Круталевіча, А. А. Лукашанца спосаб утварэння слоў тыпу *лесасплаў*, *лесатундра*, *лістападобны* **неабгрунтавана** называецца **асноваскладаннем**.

3. Складана-суфіксальны

(у тым ліку і складана-нульсуфіксальны)

Па-іншаму гэты спосаб называюць яшчэ **асноваскладанне з суфіксацыяй** (з **нулявой суфіксацыяй**). Тут да базавых асноў далучаецца і суфікс, матэрыяльна выражаны або нулявы:

дабр *о*, *зыч* *ыць* → *добразычлі́вы*, *шырок* *і* *фармат* □ → *шырокафарма́тны*, *дзв* *е* *кроп* *кі* → *дзвукроп’я́*, *плоск* *і*, *гар* *а* → *пласкагор’я́*; *лев* *ы* *бераг* □ → *левабярэ́жжэ* *а*, *шырок* *і*, *скула* → *шыракаску́ла* *а*, *дзв* *е* *кос* *кі* → *дзвукоссе́*, *плыт* □ *гн* *аць* → *плытагон* *а*, гэтаксама *буралом* *а*, *звералоў* *а*, *трохметровы*, *вагонарамонны*, *высокатэмпературны* і іншыя.

  Складана-нульсуфіксальныя ўтварэнні ў некаторых школьных падручніках, у якіх **не прадугледжана** вивучэнне **нулявых суфіксаў**, традыцыйна вылучаюцца ў спосаб **асноваскладанне**.

У "Словаўтваральным слоўніку беларускай мовы" А. М. Бардовіча, М. М. Круталевіча, А. А. Лукашанца спосаб утварэння слоў тыпу *лесасек∅а*, *лістанад∅*, *легкакрыл∅ы* названы няўдалым, грувасткім тэрмінам "асноваскладанне + бяссуфіксы".

4. Абрэвіяцыя (складанне скарочаных асноў)

У адрозненне ад асновасловакладання (*лесастэп*, *плацежаздольны* і да т. п.) абрэвіятуры¹ (складанаскарочаныя словы) утвараюцца без інтэрфіксаў, на базе **скарочаных асноў**. Гэтым спосабам утвараюцца толькі назоўнікі. Значэнне абрэвіатур раўназначнае значэнню тых словазлучэнняў, якія скарочаюцца. Фармантам пры абрэвіяцыі выступае адзіны асноўны націск, сістэма флексій (калі абрэвіатура зменная), адвольнае ўсячэнне частак слоў.

Разнавіднасці абрэвіяцыі:

1) складовыя абрэвіатуры, у якіх утваральная база — адвольна ўсечаныя часткі базавых слоў (графічныя склады):

Бел аруская Эн цыклапедыя → *БелЭн*, *філ алагічны фак ультэт* → *філфак*, *Дзярж аўны план авы камітэт* → *Дзяржплан*, *каманд уючы арм іяй* → *камандарм*, *кам андзір бат альёна* → *камбат* і г. д.;

2) ініцыяльныя абрэвіатуры падзяляюцца на **тры віды:**

а) літарныя, якія складаюцца з пачатковых літар базавага словазлучэння: *Міністэрства замежных спраў* → *МЗС*, *Беларуская в аенная а круга* → *БВА*, *В іцебскі дз яржаўны універсітэт* → *ВДУ*, *В ялікае к няства Лі тоўскае* → *ВКЛ*, *А б'яднанне б еларускіх скаў-таў* → *АБС*, а таксама *ТБМ*, *БНР*, *БНФ*, *АЗН*, *СБМ*, *СКВ*; сюды ж адносяцца і абрэвіатуры, у якіх асобныя літары чытаюцца "не па правілах": *ФРГ*, *ВНУ*, *ТСН*, *ЦСУ*, *БСГ*, *БСДГ* і іншыя;

б) гукавыя, якія складаюцца з пачатковых гукаў утваральных асноў: *с родкі м асавай і нфармацыі* → *СМІ*, *М іністэрства ў нутраных спраў* → *МУС*, *з апіс а ктаў г рамадзянскага с тану* → *загс*, *ц епла э лектра ц энтраль* → *цэц*, гэтак жа *нэп*, *ЛіМ*, *ААН*, *ГЭС*, *СНІД*, *ВАЗ*, *ДАІ*, *ЗІЛ*, *ЖЭУ*, *ЖЭК*, *ЦУМ*, *БАМ* і іншыя;

в) літарна-гукавыя абрэвіатуры, у якіх ад адных базавых слоў бяруцца гукі, а ад другіх — літары:

Ц энтральны дом С авецкай А рміі → *ЦДСА*, *Ц энтральны с партыўны клуб А рміі* → *ЦСКА*, *проці п аветраная і - х імічная а барона* → *ППХА*, *Нагорна - К арабахская а ўтаномная в обласць* → *НК АВ* і інш.;

¹ Абрэвіатура — ад італ. *abbreviatura*, якое ўзыходзіць да лац. *abbrevio*, што значыць 'скарочаю'.

3) **устаўныя (або тэлескапічныя) абрэвіятуры**, пры ўтварэнні якіх складваецца пачатак першага слова і канец (ці пачатак і канец) другога: *бутан і этылен* → *бутылен*, *ваенны камісарыят* → *ваенкамат*, *эскадраны мінаносец* → *эсмінец*, *біялогія і электроніка* → *біёніка*, *радыё і станцыя* → *рацыя*, *парашут і акваланг* → *параланг*, *веласіпед і аўтамабіль* → *веламабіль*, *матацыкл і веласіпед* → *мапед*;

4) **змешаныя абрэвіятуры**, сярод якіх вылучаюцца дзве разнавіднасці:

а) складваюцца пачатковая **частка першага слова і цалкам другое**: *спецыяльны курс* → *спекурс*, *медыцынская сястра* → *медсястра*, *студэнцкі савет* → *студсавет*, гэтаксама *спецсемінары, спецопратка, культпаход, санчастка, камроты, прафсаюз, нарсуд, педсавет, галоўурач* і г. д.;

б) **складова-ініцыяльныя абрэвіятуры**, якія ўтвараюцца з пачатковых частак адных слоў і пачатковых гукаў ці літар другіх:

Энцыклапедыя літаратуры і мастацтва Беларусі → *ЭЛіМБел*, *Навукова-даследчы інстытут хімічнага машынабудавання* → *НДХіммаш*, *Беларуская акадэмія мастацтваў* → *БелАМ*, *Камскі аўтамабільны завод* → *КамАЗ*.

У размоўным стылі, у прастамоўі часта сустракаюцца абрэвіятуры, утвораныя **шляхам усячэння** адзіночных слоў:

рок-н-рол → *рок*, *бакенбарды* → *бакі*, *спецыяліст* → *спец*, гэтак жа *лабы, фірма, маг, фак* і іншыя.

Часам да такіх усечаных (скарочаных) асноў далучаюцца і суфіксы: *спецадзенне* → *спяцоўка*, *алкаголік* → *алкаш*, *фатаграфія* → *фотка*, а таксама *велік, тэлік, відзік, мульцік* і іншыя суфіксальныя ўтварэнні.

§ 2. **ДЫЯХРАНІЧНАЕ СЛОВАЎТВАРЭННЕ**

па-іншаму яшчэ называюць **немарфемным (немарфалагічным)**. Гэта 1) **марфалага-сінтаксічны**, 2) **лексіка-семантычны і 3) лексіка-сінтаксічны спосабы**. Яны "закранаюць такія з'явы, якія не столькі выяўляюць існуючыя адносіны вытворнасці паміж матываванымі і матывавальнымі словамі, колькі прычыны, што прывялі ў гісторыі мовы да ўзнікнення пэўнай лексіка-семантычнай групы."¹

1. **Марфалага-сінтаксічны спосаб**

Гэта пераход слоў з адной часціны мовы ў другую. Вучоныя сцвярджаюць, што з усіх відаў пераходу слоў толькі **субстантывацыя** —

¹ Шакун Л. М. Словаўтварэнне.— Мн., 1978.— С. 89.

пераход прыметнікаў і дзеепрыметнікаў у назоўнікі — мае адносіны да сінхранічнага словаўтварэння. Гэтым спосабам у сучаснай мове ўтвараюцца цэлыя рады слоў:

- **назвы памяшканняў:** *настаўніцкая, прыёмная, бульбяная, чайная, піражковая, блінная, прарабская, ардынатарская, дыспетчарская* і пад.;
- **назвы грашовых выплат:** *камандзіровачныя, пасцельныя, кватэрныя, пад'ёмныя, кампенсацыйныя, радыяцыйныя* — гутарковае *грабавыя* — і інш.;
- **назвы асоб:** *рабочы, служачы, вартавы, хворы, дзяжурны, ваенны, ранены, арыштаваны, эвакуіраваны, камандуючы, піянерважаты* і г. д.;
- **назвы раслін і дрэў:** *азімыя, яравыя, бабовыя, хваёвыя* і іншыя субстантываты.

Пры пераходзе слоў з адной часціны мовы ў другую сродкам выражэння словаўтваральнага значэння з'яўляецца **сістэма флексій**, абмежаваная формай аднаго роду (радзей двух) ці толькі множнага ліку — змяняюцца функцыя канчаткаў і катэгорыі роду і ліку. Іншымі словамі, прыметнікі сінтаксічна залежныя ад назоўнікаў, змяняюцца па родах, ліках і склонах, а **пры субстантывацыі** захоўваецца толькі форма аднаго з трох родаў (радзей двух) ці форма множнага ліку. Як і ў звычайных назоўнікаў, **род у субстантыватаў становіцца пастаяннай, нязменнай катэгорыяй. Катэгорыі ліку і склоны таксама змяняюцца — становяцца сінтаксічна незалежнымі.** Параўнаем:

► *Сутачны рацыён, сутачная доза, сутачныя дозы* (прыметнік змяняецца па родах і ліках у залежнасці ад змены роду і ліку назоўнікаў).

► *Выплацілі сутачныя* (множналікавы назоўнік са значэннем 'грашовыя выплаты'; катэгорыі роду не мае, па ліках не змяняецца).

2. Лексіка-сінтаксічны спосаб

Гэта **зліццё (зрашчэнне)** двух ці некалькіх слоў у адно слова. У адрозненне ад словаскладання, якое адносіцца да сінхранічнага словаўтварэння, пры лексіка-сінтаксічным спосабе захоўваюцца парадак слоў, службовыя словы і склонавыя формы зыходнага словазлучэння. Гэтым спосабам утвараюцца часцей за ўсё прыслоўі і службовыя часціны мовы (а словаскладаннем — часцей прыметнікі): *цяпер, датла, сёння, нельга, заўжды, зусім, потым, мабыць, паўз*. **З пункта погляду сучаснай мовы** гэтыя і падобныя да іх словы **невыворныя**, лексічнае значэнне састаўных кампанентаў прыведзеных і падобных слоў не заўсёды выразна ўсведамляецца, і толькі **этымалагічны аналіз** дае магчымасць выясніць гісторыю іх утварэння. Таму лексіка-сінтаксічны спосаб у курсе сучаснай беларускай мовы не разглядаецца.

3. Лексіка-семантычны спосаб

Гэта адзін са шляхоў утварэння **амонімаў** — утварэнне новых слоў шляхам распаду полісеміі (разыходжання ў значэннях мнагазначных слоў). Працэс распаду слова на два і больш амонімаў — гэта вынік доўгага гістарычнага развіцця слоў. Гэты спосаб утварэння слоў **не мае дачынення не толькі да сінхранічнага словаўтварэння, але наогул з’яўляецца аб’ектам вывучэння ”Лексікалогіі”**. Гэта, напрыклад, утварэнне такіх слоў, як *кулак* I (’сціснутая кісьць рукі’) і *кулак* II (’заможны селянін’), *завод* I (’прыстасаванне ў механізме’) і *завод* II (’прамысловае прадпрыемства’), *баран* I (’травяедная жывёла’) і *баран* II (’сценабітная зброя’), *зайчык* I (’памяншальнае да *заяц*’) і *зайчык* II (’сонечны блік’), а таксама размоўнае *зайчык* III (’беларуская грашовая адзінка’).

IV

СЛОВАЎТВАРАЛЬНЫ АНАЛІЗ

Словаўтваральны аналіз **мае на мэце** вызначыць, ад якой словаўтваральнай базы і пры дапамозе якіх фармантаў, якім спосабам утворана слова.

Практыка сведчыць, што **тыповымі памылкамі** словаўтваральнага аналізу ў школе і ў ВНУ, на алімпіядах па мове і на ўступных экзаменах у абітурыентаў з’яўляюцца не столькі няправільная матывацыя, няправільнае вызначэнне напрамку вытворнасці (што натуральна выклікае цяжкасць нават у мовазнаўцаў), колькі **няправільнае разуменне сутнасці гэтага аналізу**, змешванне яго з марфемным (пры словаўтваральным аналізе **не трэба абазначаць** у вытворным слове **ўсе марфемы!**), а таксама **няправільнае афармленне** запісаў пры веданні, правільным разуменні матывацыйных сувязей паміж вытворным словам і яго словаўтваральнай базай.

Каб пазбегнуць гэтага, пры словаўтваральным разборы неабходна строга прытрымлівацца наступнага парадку разбору, **не прапускаючы ніводнага з этапаў работы**.

§ 1. ЭТАПЫ СЛОВАЎТВАРАЛЬНАГА АНАЛІЗУ (ПАРАДАК РАЗБОРУ)

1. Часціна мовы.

Мэтазгоднасць вызначэння часціны мовы вытворнага слова абумоўлена, па-першае, наступным этапам работы — вызначэннем зменнасці / нязменнасці слова. Акрамя таго, ведаючы часціну мовы, можна хутчэй дасягнуць мэты аналізу: вызначыўшы, напрыклад, што дадзенае для аналізу слова — якаснае прыслоўе на **-а**, можна ўпэўнена сцвярджаць пра яго прыметнікавую аснову і словаўтваральны сродак —

суфікс **-а**. Такая ж прадвызначанасць і пры аналізе прыналежных і адносных прыметнікаў, зваротных дзеясловаў і інш.

2. Зменнае слова ці нязменнае.

Калі зменнае, запісаць слова ў пачатковай форме.

Нельга аналізаваць утварэнне слова, не паставіўшы яго ў пачатковую форму, інакш словаўтваральны аналіз будзе падменены вытлумачэннем формаўтварэння дадзенага слова. Менавіта гэта і з'яўляецца характэрнай памылкай студэнтаў і школьнікаў пры словаўтваральным аналізе, напрыклад:

3. Фармальны пошук базавага слова (слоў) і сэнсавая матывацыя. Улічыць магчымую множнасць матывацыі.

☞ Пропуск гэтага этапу аналізу — яшчэ адна **прычына няправільнага вызначэння словаўтваральнай базы**. Без гэтага этапу работы, без уліку семантычных сувязей паміж матываваным (вытворным) і матывавальным (утваральным) словамі вялікая **верагоднасць фармальнага, а то і зусім механічнага, нелагічнага аналізу ўтварэння слова**.

У словаўтваральнай пары значэнне вытворнага слова заўсёды абумоўлена значэннем аднакаранёвага з ім базавага слова. Вызначаюцца гэтыя адносіны вытворнасці паміж двума словамі шляхам апісальнага тлумачэння значэння вытворнага слова праз аднакаранёвае, а не шляхам падбору сіноніма. Выкарыстанае пры вытлумачэнні аднакаранёвае слова і будзе матывавальнай (утваральнай) базай дадзенага вытворнага слова.

(Падрабязней пра словаўтваральную матывацыю гл. далей § 4 "Матывацыя. Множная вытворнасць").

4. Словаўтваральная база.

Утваральныя словы запісваюцца ў пачатковай форме.

У базавым слове (словах) вызначаецца і сімвалам (значком) асновы **падкрэсліваецца словаўтваральная база:**

- усё слова разам з канчаткам;
- аснова слова ці слоў — поўная ці ўсечаная;
- пачатковыя часткі слоў (графічныя склады);
- асобныя літары базавага словазлучэння.

Словаўтваральная база — гэта агульная з вытворным словам частка ўтваральнага слова (слоў) з улікам чаргаванняў гукаў (гл. ніжэй узоры разбору слоў з чаргаваннем гукаў *бавоўнаўборачны, улікØ, Падмаскоўјэ, пасляваенны, выездØ, галлØё, імкнуца).*

☞ **Службовыя часціны мовы ў словаўтваральную базу не ўключаюцца!**

Вызначаецца база шляхам адкідання фарманта ва ўтвораным слове.

☞ Пры вызначэнні словаўтваральнай базы важна памятаць, што **калі граматычнае значэнне канчатка (ці формаўтваральнага суфікса) супадае ў базавым слове і ва ўтвораным, то гэта агульная частка базавага і ўтворанага слоў, гэта адзін і той жа канчатак (суфікс)**. Таму ў такіх прыкладах у базу трэба ўключаць усё слова разам з канчаткам!¹ (Гл. ніжэй аналіз слоў *партбilet, імкнуца, белѠ-чырвона-белы, штосьці, марозаўстойлівы, лесатундра і іншых).*

☞ Словаўтваральная база падкрэсліваецца ў базавым слове, а не ва ўтвораным!

5. Фармант.

Вызначаецца фармант шляхам адкідання словаўтваральнай базы ва ўтвораным слове і **абазначаецца ва ўтвораным слове адпаведным сімвалам**: 1) \neg — прэфікс; 2) \wedge — суфікс; 3) $\hat{\emptyset}$ — нулявы суфікс; 4) \ulcorner — постфікс; 5) $-$ або \bigcirc — інтэрфікс; 6) $\overline{\emptyset}$ — нулявы інтэрфікс; 7) $'$ — адзіны асноўны націск; 8) \vee — афіксоід.

☞ Неабходна памятаць: новыя словы **не могуць утварацца шляхам адначасовага далучэння 2-х і больш суфіксаў ці 2-х прыставак**.

Чаргаванні гукаў самастойнага словаўтваральнага значэння **не маюць!** Г. зн., што новае слова не можа ўтварыцца толькі чаргаваннем, а новая форма таго самага слова — можа.

6. Спосаб словаўтварэння вызначаецца па фармантах.

7. Графічная схема ўтварэння слова.

Запіс утварэння слоў можна адлюстравіць адной з дзвюх наступных схем ва ўзорах словаўтваральнага аналізу.

¹ Нелагічны падыход сустракаецца ў "Словаўтваральным слоўніку беларускай мовы" А. М. Бардовіча і інш., дзе без патрэбы адкідаюцца агульныя формаўтваральныя суфіксы і канчаткі ў базе і ва ўтвораных словах.

§ 2. УЗОРЫ СЛОВАЎТВАРАЛЬНАГА АНАЛІЗУ

Бальшавікі без партбілетаў, адкідаючы сапраўдную гісторыю, заўжды імкнуліся стварыць свой эрзац абэцэдарайскага кшталту.

(ЛіМ, 26. 05. 1995)

СХЕМА № 1

Партыйны білет □ → *партбілет* (змешаная абрэвіяцыя)

Імкнуць → *імкнуцца* (постфіксальны спосаб)

Абэцэдарскі Л. С. → *абэцэдарайскі* (суфіксальны спосаб)

СХЕМА № 2

Слова з тэксту	Словаўтваральная база ў пачатковай форме (падкрэсліць)	Утворанае слова ў пачатковай форме. Фарманты	Спосаб словаўтварэння
1. Бавоўнаўборачную	<u>бавоўнаўборка</u>	бавоўнаўбора <u>чн</u> ы	суфіксальны
2. (На) ўліку	<u>улічыць</u>	улік [∅]	нульсуф-ны
3. (У) Падмаскоўі	<u>Масква</u>	<u>Пад</u> маскоў <u>ј</u> э	прэф.-суфікс.
4. Пасляваенную	<u>вайна</u>	<u>пасля</u> ваен <u>н</u> ы	прэф.-суфікс.
5. Выезду	<u>выезджаць</u>	выезд [∅]	нульсуф-ны
6. Галлём	<u>галіна</u>	галл [∅] ё	нульсуф-ны
7. Бел-чырвона-белых	<u>белы</u> , <u>чырвоны</u> , <u>белы</u>	бел [∅] -чырвон <u>а</u> -белы	асновасло-васкладанне
8. Марозаўстойлівых	<u>мароз</u> □, <u>устойлівы</u>	мароз <u>а</u> ўстойлівы	- // - // - // -
9. Чарнабровая	<u>чорны</u> , <u>брыво</u>	чарн <u>а</u> бров [∅] ы	складана-нульсуф.
10. Чымсьці	<u>што</u>	шт <u>о</u> сь <u>ці</u>	постфікс-ны
11. (У) лесатундру	<u>лес</u> □, <u>тундра</u>	лес <u>а</u> тундра	асновасло-васкладанне
12. Лесапасадачныя	<u>лесапасадка</u>	лесапасада <u>чн</u> ы	суфіксальны
13. Вагонарамонтныя	<u>рамонт</u> □ <u>вагон</u> аў	вагон <u>а</u> рамонт <u>н</u> ы	складана-суфіксальны
14. Сенажаццю	<u>сена</u> <u>жаць</u>	сен <u>а</u> жа <u>ць</u>	- // - // - // -
15. (На) Палессі	<u>лес</u> □	<u>Палесс</u> [∅] е	прыставачна-нульсуф.
16. Райкамаўскіх	<u>райкам</u> □	райкам <u>а</u> ў <u>ск</u> і	суфіксальны
17. Ціхаводдзе	<u>ціхаводны</u>	ціхаводд <u>з</u> [∅] е	нульсуф-ны

§ 3. ТЫПОВЫЯ ПАМЫЛКІ ПРЫ СЛОВАЎТВАРАЛЬНЫМ АНАЛІЗЕ

⊗ * Студэнты, як і школьнікі, часта памылкова лічаць асобным суфіксам гук [л'], які з'яўляецца часткай кораня ці — зрэдку — папярэдняга суфікса ў словаўтваральнай базе. Гэта не асобны суфікс, а ўстаўны гук, вынік гістарычнага чаргавання губных [б], [п], [м], [в], [ф] са спалучэннем "губны + л'", напрыклад: мова → маўленне, ашчаслівіць → ашчасліўліваць.

⊗ * Часам студэнты няправільна, чыста фармальна робяць члянэнне вытворных слоў і словаўтваральнай базы, літаральна разумеючы азначэнне словаўтваральнай базы як "агульнай часткі вытворнага і ўтваральнага слоў". Напрыклад, у наступных словах **няправільна** выдзяляецца словаўтваральная база і фарманты, бо ўключаюцца ў агульную частку і суфіксальныя і, а:

~~апартаунізм → апартауніст, пісаць → пісар, слухаць → слухач, чытаць → чытач.~~

Каб пазбегнуць такога фармальнага падзелу слоў, неабходна суадносіць выдзяляемыя ў дадзеным слове фарманты з такімі ж фармантамі і з тым жа значэннем у аднаструктурных словах. Параўнаем: фашызм → фашыст, апартаунізм → апартауніст, сацыялізм → сацыяліст, як і ў аднаструктурных прапаганда → прапагандыст, сувязь □ → сувязіст, фінал □ → фіналіст і г. д.; пісаць → пісар, як і ў аднаструктурных лячыць → лекар, званіць → званар, пячы (пяху) → пекар; слухаць → слухач, чытаць → чытач, як і ў аднаструктурным глядзець → глядч.

⊗ * У склад фармантаў не ўваходзяць формаўтваральныя суфіксы, таму яны закрываюцца ў дужкі, калі іх не было ў базе [гл. у раздзеле VII разбор слоў брат(ц)ца, аднека(ц)ца, перайначы(ць)], але не бяруцца ў дужкі, калі яны былі ў базе [гл. у раздзеле VII разбор слоў узнесіся, наесіся, удумацца, узбагачацца ① і ўзбагачацца ②].

⊗ * Цяжкасць у студэнтаў выклікае аналіз складаных слоў, утвораных суфіксальнымі спосабамі, і адрозненне іх ад складана-суфіксальных утварэнняў. Па сваёй будове і тыя, і другія словы складаныя. Для адрознення гэтых 2-х спосабаў трэба кіравацца, па-першае, асноўным крытэрыем вытворнасці, а па-другое, выкарыстоўваць фармальны прыём: глядзець, ці ўжываюцца ў мове

асобна часткі дадзенага слова а) спачатку без суфікса, б) потым без пачатковай асновы. Калі **не** выкарыстоўваюцца, то гэта складана-суфіксальнае ўтварэнне. Калі ж ёсць у мове складанае слова без суфікса і яно суадносіцца па значэнні з дадзеным, то гэта суфіксальны спосаб. Напрыклад: у мове **няма слоў** а) *першакурс-*, *левабярэж-*, *чарнавок-*, *шматпаверх-*; б) *-курснік*, *-бярэжны*, *-вокі* (прыметнік), *-павярховы*. Значыць, словы *першакурснік*, *левабярэжны*, *чарнавок*Øі, *шматпавярховы* ўтвораны **складана-суфіксальным спосабам** ад двух простых слоў. Але **ёсць складаныя словы** *водаправод*, *Валгаград*, *лесасадка*, *газапранікальны*; значыць, гэтыя складаныя словы (а не 2 простыя) з'яўляюцца базай для **суфіксальных утварэнняў** *водаправодны*, *валгаградскі*, *лесасадкачны*, *газапранікальнасць*.

Падобным прыёмам можна карыстацца і пры аналізе зваротных дзеясловаў з прыстаўкамі, каб адрозніць утварэнні **постфіксальныя ад прыставачных і прыставачна-постфіксальных**. Напрыклад, пры аналізе ўтварэння дзеясловаў *нагуляцца*, *выспацца*, *насмьяцца* ('уволю'), *вымыцца* трэба кіравацца,

1) па-першае, матывацыйнымі сувязямі, а іменна:

нагуляцца — 'гуляць многа, уволу';

выспацца — 'поўнасцю завяршыць дзеянне спаць';

насмьяцца — 'смяцца доўга і ўволю';

вымыцца — 'вымыць сябе, накіраваць дзеянне вымыць на ўтваральніка';

2) па-другое, можна выкарыстаць фармальны прыём:

► Адкінуць спачатку постфікс і паглядзець, ці існуе ў мове дзеяслоў без постфікса (*нагуляць*, *вымыць* — існуюць, а *насмьяць* і *выспаць* — не). Калі існуе суадносна дзеяслоў без постфікса, то паглядзець, ці звязаны ён семантычна з дадзеным зваротным дзеясловам: *вымыць* (каго-н., што-н.) і *вымыцца* (вымыць сябе) звязаны агульным значэннем, значыць, ён і будзе базай для зваротнага дзеяслова: вымыць → *вымыцца*.

Але пераходны дзеяслоў *нагуляць* (што-н., каго-н.) не звязаны **непасрэднай** матывацыйнай са зваротным дзеясловам *нагуляцца* [1] нагуляць тлушчу — 'пасучыся, прыбавіць у вазе', 'стаць тлустым'; 2) нагуляць апетыт, дзіця — 'набыць, гуляючы', 'стаць цяжарнай без замужжа'; 3) нагуляць грошай — 'выйграць у я.-н. гульні']. Значыць, ён таксама не з'яўляецца базай для ўтварэння дзеяслова *нагуляцца* са значэннем 'гуляць многа, уволу'.

► Адкінуць прыстаўку і паглядзець, ці існуе дзеяслоў без яе; калі існуе, то паглядзець, ці звязаны ён непасрэднымі семантычнымі сувязямі з дадзеным дзеясловам:

гуляцца, *спацца*, *смяцца* — існуюць, але першыя два — безасабовыя дзеясловы, яны не звязаны непасрэднай матывацыйнай з дзеясловамі *нагуляцца*, *выспацца*, значыць, не могуць быць базай для іх утварэння. Трэці ж дзеяслоў — *смяцца* — якраз і звязаны непасрэднымі семан-

тычнымі сувязямі з дадзеным дзеясловам, таму і з'яўляецца яго словаўтваральнай базай: смяяцца → насмяяцца.

А базаю для першых двух з'яўляюцца, такім чынам, дзеясловы без постфіксаў і без прыставак: гуляць → нагуляцца, спаць → выспацца.

§ 4. МАТЫВАЦЫЯ

Не толькі ў студэнтаў, але нярэдка і ў спецыялістаў пры словаўтваральным аналізе асабліваю цяжкасць выклікае **м а т ы в а ц ы я**. Каб правільна вызначыць словаўтваральную базу, трэба ўстанавіць матывацыйныя сувязі паміж вытворным словам і ўтваральным, прычым, **найбольш блізкія семантычныя і фармальныя сувязі**. **М а т ы в а ц ы я** можа быць непасрэднай і апасродкаванай, адзінай і множнай. Паколькі словаўтваральная матываванасць — з'ява двухбаковая, фармальна-семантычная, то выбар **н е п а с р э д н а** матывуючага слова з некалькіх аднакаранёвых робіцца шляхам вызначэння месца вытворнага слова ў словаўтваральным ланцужку. Пры гэтым ва ўмовах семантычнай раўназначнасці матывацый для ўстанаўлення ўтваральнага слова вырашальным з'яўляецца **ф а р м а л ь н ы** фактар. Напрыклад, значэнне слова зачараванасць можна было б растлумачыць і праз дзеяслоў (як 'стан ад дзеяння, вынік дзеяння зачараваць'), і праз дзеепрыметнік (як 'стан зачараванага'). Нават можна было б звязаць яго і з назоўнікам (як 'стан ад уздзеяння чарамі'). Але з чатырох магчымых аднакаранёвых чары, чараваць, зачараваць, зачараваны ўтваральным для назоўніка зачараванасць з'яўляецца дзеепрыметнік зачараваны, таму што з чатырох магчымых слоў менавіта ён **н е т о л ь к і семантычна, але і фармальна** (па складзе марфем) знаходзіцца ў словаўтваральным ланцужку найбліжэй да аналізуемага назоўніка зачараванасць: у дзеепрыметніку выдзяляецца суфікс **-н-**, якога яшчэ няма ў дзеяслова зачараваць, а тым больш у дзеяслова чараваць (у якога няма не толькі суфікса **-н-**, але і прыстаўкі **за-**) і ў назоўніка чары (у яго няма ні прыстаўкі **за-**, ні суфіксаў **-ава-**, **-н-**). Паслядоўнасць утварэння гэтых слоў выразна прасочваецца ў словаўтваральным ланцужку: чары → чараваць → зачараваць → зачараваны → зачараванасць.

Акрамя таго, **суфікс -асць** паказвае яшчэ **на дэад'ектыўнасць**, таму ён можа далучацца толькі да асноў прыметнікаў ці дзеепрыметнікаў.

Другі прыклад. Назоўнік ажыццяўленне абазначае 'стан, працэс, апрадмечанае дзеянне паводле значэння дзеясловаў ажыццяўляць / ажыццявіць, ажыццяўляцца / ажыццявіцца'. (Гл. ніжэй пра **адзінкавасць словаўтваральнай структуры** і семантычную раўназначнасць пры множнасці матывацый).

Значыць, па семантыцы назоўнік звязаны з дзеясловам *ажыццявіць*, а не *жыць*, *жыццё*, *жыццёвы*. Адсюль словаўтваральная база гэтага назоўніка ўключае ў сябе ўсечаную аснову інфінітыва *ажыццявіць* (*ажыццяв'-*), а не *жы-*ць, не *жыцц-*ё і не *жыццёв-*ы. Усе гэтыя аднакаранёвыя словы звязаны адносінамі словаўтваральнай вытворнасці, але для кожнага з іх існуе сваё пэўнае месца ў словаўтваральным ланцужку, а іменна:

жыць → *жыццё* → *жыццёвы* → *ажыццявіць* → *ажыццяўленне*.

Т. ч., з некалькіх аднакаранёвых слоў утваральным з'яўляецца тое, якое знаходзіцца ў словаўтваральным ланцужку найбліжэй да вытворнага слова, г. зн. мае найбольш агульных з ім марфем.

У некаторых выпадках назіраецца разыходжанне фармальнай і сэнсавай вытворнасці. Таму пры вызначэнні словаўтваральнай базы, напрыклад, прыслоўяў тыпу *па-дачнаму* ('як на дачы'), *па-цыркавому* ('як у цырку'), *па-вясенням* ('як вясной, як у вясну'), *па-мужчынску* ('як мужчына') і падобных перавага аддаецца фармальнаму падыходу, а не семантычнаму. Лічыцца, што такія прыслоўі ўтвораны ад прыметнікаў, а не ад назоўнікаў (інакш фармантам прыйшлося б прызнаваць разам з прыстаўкай і адначасовае далучэнне 2-х суфіксаў, што пярэчыць правілам словаўтварэння).

МНОЖНАЯ ВЫТВОРНАСЦЬ (МНОЖНАЯ МАТЫВАЦЫЯ)

У беларускай мове ёсць многа вытворных слоў, пры матывацыі якіх з улікам і семантычных адносін, і фармальных паказчыкаў усё ж немагчыма аддаць перавагу аднаму з двух ці больш аднакаранёвых слоў як непасрэдна матывуючаму. У гэтым выпадку перад намі множная (неадзінкавая) вытворнасць. У такіх вытворных слоў дзве (радзей тры) утваральныя асновы. Але не заўсёды пры множнасці матывацый вытворныя словы маюць адпаведна дзве (тры) словаўтваральныя структуры. Вытворнае слова пры множнасці матывацый можа мець 1) **множнасць словаўтваральнай структуры** і 2) **адну словаўтваральную структуру**.

Словаўтваральная структура — гэта фармальна-семантычная аднесенасць вытворнага слова да ўтваральнага, выражаная фармантам.

1. Множнасць словаўтваральнай структуры маюць, напрыклад, наступныя словы:

- 1) *разбойніча(ць)* ① ('займацца разбоем') ← разбой □;
- разбойніча(ць)* ② ('быць разбойнікам') ← разбойнік □;
- 2) *сінанімічны* ① ('які мае адносіны да сінонімаў') ← сінонім □;
- сінанімічны* ② ('які мае адносіны да сінаніміі') ← сінанімія;
- сінанімічны* ③ ('які мае адносіны да сінанімікі') ← сінаніміка.

У прыметніку *сінанімічны* пры першай і другой матывацыі **адна** (**аднолькавая**) словаўтваральная структура, а пры трэцяй матывацыі — **іншая** словаўтваральная структура.

Множнасць словаўтваральнай структуры характэрна для шматлікіх зваротных дзеясловаў, для **назоўнікаў** і **прыслоўяў** з прыстаўкай **не-**, для **назоўнікаў** з прыстаўкай **пера-** і іншымі, для **назваў асоб па роду дзейнасці**, для **прыметнікаў** з суфіксам **-лів-** і многіх іншых слоў.

2. Адзінкавае словаўтваральнае структура

Вытворнае слова пры множнасці матывацый можа мець **адзін і той жа фармант і адну і тую ж словаўтваральную базу**, г. зн. **адну словаўтваральную структуру**. Напрыклад, у семантыцы аддзяслоўных назоўнікаў адрозненні ў трываннях дзеясловаў нейтралізаваны. Аддзяслоўныя назоўнікі са значэннем дзеяння "адпавядаюць у аднолькавай меры інфінітыву закончанага і незакончанага трывання".¹ Наступныя і падобныя да іх назоўнікі можна матываваць любым з двух дзеясловаў:

ажыццявіць → *ажыццяўленне* і *ажыццяўляць* → *ажыццяўленне*;
зацверджаць → *зацверджанне* і *зацвердзіць* → *зацверджанне*.
 Гэтаксама *расшыраць* і *расшырыць* → *расшырэне*; *разбіраць* і *разбраць* → *разборка* і г. д.

Заўвага. **А. А. Патабня** лічыць, што адпаведнасць такіх назоўнікаў "дзеясловам **закончанага ці незакончанага трывання** залежыць ад кантэксту".² Гэту думку развівае таксама і **У. У. Лапатін**. Ён лічыць, што формы адзіночнага ліку такіх назоўнікаў, як *замах*, *успышка*, *памылка*, *разборка* і падобных семантычна суадносяцца з дзеясловамі закончанага трывання са значэннем аднакратнасці, а формы множнага ліку гэтых жа назоўнікаў — з дзеясловамі незакончанага трывання са значэннем працягласці дзеяння: *дапусціць памылку* (суадносіцца з *памыліцца*) і *дапускаць памылкі* (з *памылляцца*); *успышка* (з *успыхнуць*) і *успышкі* (з *успыхваць*). Але гэта не адносіцца да ўсіх аддзяслоўных назоўнікаў.³

Тое ж самае можна сказаць і пра **матывацыю зваротнымі і незваротнымі дзеясловамі**:

здзіўленне ← апрадмечанае дзеянне ад дзеясловаў *здзівіць*, *здзіўляць*, *здзівіцца*, *здзіўляцца*; таксама *абсушка*, *прыбаўка*, *перасадка*, *купанне* і інш.

¹ Виноградов В. В. Русский язык. Грамматическое учение о слове.— Изд. 2-е.— М., 1972. — С. 102.

² Потехня А. А. Из записок по русской грамматике. — М., 1958. — С. 344.

³ Лопатин В. В. Русская словообразовательная морфемика... — С. 98 – 106.

Менавіта гэтак — праз значэнне некалькіх аднакаранёвых дзеясловаў — тлумачыцца сэнс падобных аддзеяслоўных назоўнікаў у тлумачальных слоўніках (напр., у ТСБМ – 5 т.). Пра гэта **А. М. Ціханаў** заўважае: «У сувязі з тым, што словаўтваральныя сувязі прыведзеных тут тыпаў поліструктурных слоў у тлумачальных слоўніках адлюстроўваюцца непаслядоўна ці не адзначаюцца зусім і ў сувязі з гэтым выяўленне іх патрабуе спецыяльнага даследавання, у ”Словообразовательном словаре” яны не ўлічаны. »¹ У названым слоўніку А. М. Ціханава такія назоўнікі матывуюцца дзеясловамі закончанага трывання.

ТРЭНІРОВАЧНЫЯ І КАНТРОЛЬНЫЯ ТЭСТЫ

Заданне № 1. Выпішыце нумары **вытворных** слоў.

Трэнiрoвaчны тэст

1. Дэбют	3. Насіць	5. ЧАЭС
2. Несці	4. ЮНЕСКА	6. Хада

Кантpольны тэст

Варыянт 1	Варыянт 2	Варыянт 3
1. Чытаць	1. Камбрыг	1. Лясгас
2. Шырокі	2. Жэньшэнь	2. Шлагбаум
3. Сінь	3. Вучыць	3. Лавіць
4. Камбат	4. Бель	4. Зелень
5. Бутэрброд	5. Вялікі	5. Высокі
6. КамАЗ	6. БДУ	6. АЭС
Варыянт 4	Варыянт 5	Варыянт 6
1. Прафком	1. Глядзець	1. Ход
2. Інтэрвал	2. БелАМ	2. Аспірант
3. ЭВМ	3. Атмасфера	3. Вузкі
4. Пісаць	4. Язда	4. ЦСУ
5. Чырвань	5. Абітурыент	5. Абцугі
6. Глыбокі	6. Нізкі	6. Бачыць

Заданне № 2. Выпішыце нумары слоў, утвораных **прыставачна-суфіксальным** спосабам (у тым ліку і **прыставачна-нульсуфіксальным**).

¹ Тихонов А. Н. Словообразовательный словарь... Т. 1. — С. 29.

Трэнiрoвaчнy тэст

1. Дoпыт	3. Нaлaджвaннe	5. Нaзaйтpa
2. Змiзaрнeлy	4. Пaймeннy	6. Рaздaрoжжa

Кaнтрoльнyнy тэст

Варыянт 1	Варыянт 2	Варыянт 3
1. Адзiчэлы 2. Безaпeляцыйнa 3. Асярoдaк 4. Безбaрoды 5. Узмop'e 6. Адлaкiрaвaць	1. Рaзвoддзe 2. Пaзaбюджэтнy 3. Адкoрм 4. Пaжвaвeлy 5. Бeспрaбуднa 6. Нaпaўнeннe	1. Адмeжaвaннe 2. Пaзaлoтa 3. Адрoзнiць 4. Адлюстpaвaць 5. Мiжaкoннe 6. Успaцeлy
Варыянт 4	Варыянт 5	Варыянт 6
1. Пpыднiяпpоўe 2. Адкoрмлiвaннe 3. Аштpaфaвaць 4. Нeдaўгaвeчнacць 5. Адзнaкa 6. Ашчacлiвiць	1. Усярэдзiнe 2. Бeздaпaмoжнacць 3. Acэнcaвaць 4. Нaзaўсeдy 5. Адкpучвaннe 6. Усмeшкa	1. Узбярэжжa 2. Дoгляд 3. Пaзaтмacфepнy 4. Бeсцыpымoннa 5. Пaзaйдpocцiць 6. Зaкiпaннe

Заданне № 3. Выпишыце нумары слоў, утвораных **суфіксальным** спосабам (у тым ліку і **нульсуфіксальным**).

Трэнiрoвaчнy тэст

1. Дoбpaсyceдcтвa	3. Пepaaдoльвaць	5. Усянoчнy
2. Кiнaфiкaвaць	4. Дoўгaтэpмiнoвy	6. Aнтыквapнy

Кaнтрoльнy тэст

Варыянт 1	Варыянт 2	Варыянт 3
1. Рaсaдaпaсaдaчнy 2. Пяцiкypcнiк 3. Утpax 4. Рaнeнькa 5. Пaнiкaвaць 6. Пepaaдpacaвaць	1. Рaкeтaнoсeц 2. Рaскaмплeктaвaць 3. Дoбpaaxвoтнa 4. Рaзмaлeўвaць 5. Ушчылнyю 6. Кiнaздымaчнy	1. Пepшaклacнiк 2. Мeтaлypг 3. Їльнoўбopaчнy 4. Дзeтдoмaвeц 5. Пaдчыcцiць 6. Дoмaбyдaўнiцтвa

Варыянт 4	Варыянт 5	Варыянт 6
1. Звышхуткасны	1. Бензаправажны	1. Мнагадзетнасць
2. Касмапраходзец	2. Перастаўляць	2. Антыдзяржаўны
3. Крытык	3. Нашпігаваць	3. Падгаворваць
4. Водаправодны	4. Назубок	4. Водаправодчык
5. Саманаграванне	5. Кароткаметражны	5. Хлебнарыхтоўка
6. Пагрузчык	6. Метрабудаўскі	6. Учацвярых

Заданне № 4. Выпішыце нумары слоў, утвораных прыставачным спосабам.

Трэнеравачны тэст

1) прывезены, 2) перачытваць, 3) падаконнік, 4) назаўтра, 5) наездзіца, 6) праяўленне, 7) указаць, 8) пераезд, 9) прапажа, 10) правінцыя, 11) просінь, 12) непрадуктыўны, 13) перакопвайце, 14) прагрэс, 15) прабор, 16) прапахнуць, 17) удалечыню, 18) углыб, 19) заблакіраваць, 20) аўтобус

Кантрольны тэст

1) напісаны, 2) перапісваць, 3) узлесак, 4) завіруха, 5) назаўжды, 6) нагуляцца, 7) завязь, 8) пацяплець, 9) заціснуць, 10) набегавецца, 11) ачалавечыцца, 12) абцяжарваць, 13) выгрузка, 14) растлумачваць, 15) узнавіць, 16) расфасоўка, 17) рассякаць, 18) па-летняму, 19) абшар, 20) выпісвайце, 21) выцягнуць, 22) замуж, 23) неўраўнаважаны, 24) ззаду, 25) здароўе, 26) заўвага, 27) назаўтра, 28) насып

Заданне № 5. Выпішыце нумары слоў, утвораных суфіксальным спосабам.

Трэнеравачны тэст

1) аўторак, 2) кастрычнік, 3) выганяйце, 4) льгота, 5) трынаццаць, 6) трынаццаты, 7) недагледжаны, 8) устрывожаны, 9) бяскроўны, 10) перавозчык, 11) прымесь, 12) раскол, 13) прыпеўка, 14) узаемаабумоўленасць, 15) узаемавыручка, 16) зводніцтва, 17) коска ('знак прыпынку'), 18) свавольнічаць

Кантрольны тэст

1) бязмоўны, 2) дагледжаны, 3) неспазнаны, 4) бязлітасны, 5) пасеў, 6) прышчэпка, 7) зацікавіўшыся, 8) заворваць, 9) лаўка ('магазін'), 10) бавоўнаўборачны, 11) водаправодны, 12) першакласны, 13) велікадушны, 14) жыццяздольнасць, 15) жыццёўстойлівы, 16) саманаграванне, 17) семнаццаты, 18) здаваць, 19) буракаўборачны, 20) велікадушнічаць, 21) верхглядства

Заданне № 6. Выпішыце нумары слоў, утвораных **прыставачна-суфіксальным** спосабам.

1) акругліць, 2) акруціць, 3) ацяпляцца, 4) ацэначны, 5) ацаніць, 6) зачарсцвелы, 7) па-веснавому, 8) выглянцаваць, 9) выветрыванне, 10) дарэчы, 11) зámалада, 12) залетась, 13) бессардэчны, 14) заадно, 15) разразанне, 16) размаляваць, 17) недасведчанасць, 18) узброіўшыся, 19) заслужыўшы, 20) палепшыць.

Заданне № 7. Выпішыце нумары слоў, утвораных **постфіксальным** спосабам.

1) адступніца, 2) выкладчыца, 3) насмяцца, 4) замацавацца, 5) залюбавацца, 6) усміхнуцца, 7) пераміргвацца, 8) куды-небудзь, 9) дагуляцца, 10) збірацца, 11) якісьці, 12) праслязіцца, 13) засмяцца, 14) пераабуўшыся, 15) уладкоўвацца.

Заданне № 8. Выпішыце пад адпаведнымі нумарамі ў тры слупкі словы, утвораныя ўказанымі спосабамі. Узор глядзіце ў адказах.

Асновасловаскладанне	Складана- нульсуфіксальны	Абрэвіяцыя

Трэнiрoвaчны тэст

1) узаемавыручка, 2) тупаносы, 3) турбагенератар, 4) турпаход, 5) трохгаловы, 6) самапал, 7) марозаўстойлівы, 8) лінкор, 9) разведшкола, 10) самасуцяшэнне, 11) хлебазавод, 12) аднагалосна, 13) кроватачывасць, 14) трохскладовы, 15) фальшываманетчык

Кантрoльны тэст

1) збожжаачыстка, 2) вадавоз, 3) хлебаўборка, 4) фізкультура, 5) феноменальнасць, 6) усенародна, 7) турбаза, 8) тупадзюбы, 9) усеагульны, 10) усёабдымны, 11) усёдаравальнасць, 12) мапед, 13) тунелебудаванне, 14) трэцякласнік, 15) трубаўкладчык, 16) тавараабменны, 17) сівавалосы, 18) сенаўборачны, 19) санапрацоўка, 20) санбат, 21) саракагоддзе

Заданне № 9. Выпішыце пад адпаведнымі нумарамі словы, утвораныя **складана-суфіксальным** спосабам.

1) марозаўстойлівасць; 2) маслападобны; 3) маслабойка; 4) лесасплаўны; 5) лесанарыхтоўка; 6) лесаахоўны; 7) лесапаркавы; 8) легкаплаўкасць; 9) левабярэжны; 10) кіназдымачны; 11) кінамастацтва; 12) прoстанародны; 13) пяцігадовы; 14) самародкавы; 15) самаўпэўнена;

16) светасузіральны; 17) тонкавалакністы; 18) торфаздабыча; 19) цеп-лалюбівы; 20) целагрэйка; 21) цестамясільны.

Заданне № 10. Выпішыце нумары **правільных (бездакорных)** графічных запісаў утварэння слоў.

Т Р Э Н І Р О В А Ч Н Ы Т Э С Т

1. Пахлі.

пах □ → пах^{ну}(ць) (суфіксальны спосаб)

2. Незавершанаць.

завяршыць → завершаны → заверш^{ан}асць → не^{за}верш^{ан}асць
(прыставачны спосаб)

3. Аслепленых.

асляпіць → аслеп^{лен}ы (суфіксальны спосаб)

4. СП.

сумеснае прадпрыемства → СП I (літарная абрэвіатура)

Саюз пісьменнікаў → СП II (літарная абрэвіатура)

5. Надзяленне.

надзелены → надзялен^{не} (суфіксальны спосаб)

6. Выщэ.

выць → выцц^ё (нульсуфіксальны спосаб)

К А Н Т Р О Л Ь Н Ы Т Э С Т

Варыянт 1

1. Кнігаабмен.

абмен □ і кніга → кніг^аабмен (асноваскладанне)

2. Злачыннасць.

зло і чыніць → зл^ачынн^асць (складана-суфіксальны спосаб)

3. Казацкі.

казак □ → казац^{кі} (суфіксальны спосаб)

4. Марфеміка.

марфем а → марфем^іка (суфіксальны спосаб)

5. Зваблівыя.

звabіць → звabл^{ів}ы (суфіксальны спосаб)

6. Захоплівала.

заханіць → захопл^{ів}аць (суфіксальны спосаб)

Варыянт 2

1. Выбарачны.

выбарка → выбар^{ач}ны (суфіксальны спосаб)

2. Дымелі.

дым □ → дым^е(ць) (суфіксальны спосаб)

3. Стукнула.

стукаць → стукну^{ць} (суфіксальны спосаб)

4. Словаўтваральных.

слова і ўтвараць → словаўтваральн^ы (суфіксальны спосаб)

5. Чаргаванне.

чарга → чаргав^{аць} → чаргаванн^е (суфіксальны спосаб)

6. Перазарадзіў.

перазарадзіў[↑] ← перазарадзіць (суфіксальны спосаб)

Варыянт 3

1. Зрабіўшы.

рабіць → з^{рабіць} (прыставачны спосаб)

2. Найсвятлейшымі.

святлейшыя → най^{святлейшыя} (прыставачны спосаб)

3. Шматзначны.

шмат і знак □ → шматзначн^ы (суфіксальны спосаб)

4. Параланг.

пара шут і аква ланг □ → пара ланг (тэлескапічная абрэвіатура)

5. Звышмодна.

звышмодны → звышмодн^а ① (суфіксальны спосаб)

модна → звыш^{модна} ② (прыставачны спосаб)

6. Праамерыканскага.

амерыканскі → пра^{амерыканскі} (прыставачны спосаб)

Варыянт 4

1. Панчошна-шкарпэткавы.

панчошны і шкарпэткавы → панчошн^{а-шкарпэткавы} (асноvasловасклад.)

2. Перыядызацыя.

перыяд □ → перыяд^{ызацыя} (суфіксальны спосаб)

3. Раўназначнасць.

раўназначны → раўназначн^{асць} □ (суфіксальны спосаб)

4. Запозненасць.

запозніцца → запозн^{ены} → запознен^{асць} (суфіксальны спосаб)

5. З'яўляючыся.

з'яўляюцца → з'яўля^{ючыся} (суфіксальна-постфіксальны спосаб)

6. Прадвызначаўся.

прадвызначаўся[↑] ← прадвызнача^{юцца} (суфіксальны спосаб)

Варыянт 5

1. Ажыццяўленне.

ажыццяўлены → ажыццяўлен[^]не (суфіксальны спосаб)

2. Памяншэнне.

памяншаць → памянш[^]энне (суфіксальны спосаб)

3. Філалагічны.

філалаг □ → філалаг[^]ічны (суфіксальны спосаб)

4. Рвач.

рваць → рва[^]ч (суфіксальны спосаб)

5. Шматгалосы.

шмат і голос □ → шматгалос[^]ы (складана-нульсуфіксальны спосаб)

6. Добраўпарадкаваны.

добра і ўпарадкаваны → добраўпарадкаваны (словаскладанне)

Варыянт 6

1. Выяўляць.

выявіць → выяўл[^]яць (суфіксальны спосаб)

2. Ажыццяўляць.

ажыццявіць → ажыццяўл[^]яць (суфіксальны спосаб)

3. Асляпіць.

сляпы → а[^]сляпі(ць) (прыставачна-суфіксальны спосаб)

4. Вырабляць.

вырабіць → вырабл[^]я(ць) (суфіксальны спосаб)

5. Сучча.

сук □ → суч[^]ча (суфіксальны спосаб)

6. Па-воўчы.

воўк □ ← па-воўч[^]ы (прыставачна-нульсуфіксальны спосаб)

КАНТРОЛЬНАЯ РАБОТА ПА СЛОВАЎТВАРЭННІ

У кантрольную работу па словаўтварэнні ўваходзяць 2 заданні. Прыкладная кантрольная работа ўключае **адзін пробны і тры кантрольныя варыянты** і прадугледжвае самастойнае выкананне заданняў з праверкай вынікаў па "Словаобразовательному словарю русского языка" А. М. Ціханова і "Словаўтваральным слоўніку беларускай мовы" А. М. Бардовіча і інш. Гэта дасць магчымасць студэнтам ацаніць свой узровень практычных навыкаў па тэме і падрыхтавацца да

аналагічнай аўдыторнай кантрольнай работы па словаўтварэнні.

Пры выкананні задання № 2 неабходна абавязкова ўлічыць магчымую **множнасць матывацый** (як, дарэчы, і ў некаторых словах у першым заданні).

ЗАДАННЕ № 1. Зрабіць словаўтваральны аналіз наступных слоў па схеме № 2 (гл. узор у раздзеле **IV** на с. 26 "Узоры словаўтваральнага аналізу").

ПРОБНЫ ВАРЫЯНТ

1. Браталіся	11. Міжнацыянальных	21. Беспрацоўя
2. Узнясіцця	12. Антываенная	22. (На) ўзлессі
3. Наеўся	13. Даваенная (песня)	23. Залікі
4. Удумайся	14. Засухаўстойлівы	24. Жыццём
5. Аднёкаліся	15. Радыётрансляцыйная	25. Забалочваннем
6. Узбагачалася	16. Бульбаўборачных	26. Страйка́м
7. Перайначыце	17. Светлавалосы	27. (У) ГУЛАГу
8. (У) залікоўках	18. Светла-кары	28. Сядзіць <u>сабе</u>
9. БССРаўскі (гімн)	19. Пяціпавярховы	ціхенька. (Разабраць слова <u>сабе</u>)
10. Інтэрнацыянальныя	20. Лесапаркаў	

КАНТРОЛЬНЫЯ ВАРЫЯНТЫ

Варыянт 1	Варыянт 2	Варыянт 3
1. Усміхайся	1. Ультрагукавых	1. Нявольніцтва
2. Насварыўся	2. Густанаселеная	2. Глебаўтварэнне
3. Прылепліваюцца	3. Вярблюджай	3. Недаверлівасці
4. Прыслухаецца	4. Далёкаўсходні	4. Прапажа
5. Дакрычаліся	5. Цемнаскурых	5. Шматгалосся
6. Пяцідзiesiąты	6. Сенанарыхтовачную	6. Перастук
7. Кровапалітны	7. Перастукваюцца	7. Ажыўленнем
8. Хлебаўборачныя	8. Даваяваліся	8. Гукапіс
9. Дажыначных	9. Дамчацца	9. Лесатундра
10. Бяхвостых	10. Атрымліваўся	10. Палівальшчыца
11. Вышэйпрыведзены	11. Упарціцца	11. ЧАЭС
12. Легкакрылыя	12. Па-бацькоўску	12. Кімсьці
13. Прыезджым (людзям)	13. Закахана	13. Неабачліва
14. Вокліч	14. Чагось	14. Па-мацярынску
15. Прадвызначанасці	15. Зарплата	15. Пасадачная
16. Пацехай	16. Водаправодчык	16. Сямідзiesiąты
17. Сугучча	17. Аленегадоўлю	17. Сенакосная
	18. Няціпласці	18. Мядзведжы

18. Саманазіраннем	19. Дарагоўля	19. Малазнаёмы
19. Дадрукоўванне	20. Забой	20. Вуглебагачальных
20. Вынаходніцтва	21. Сумяшчальніцтва	21. Ультрамоднымі
21. Бездажджоўя	22. Відазмяненне	22. Дармаеднічаць
22. Выступленне	23. Вадапой	23. Накіроўваецца
23. Трохсотгоддзя	24. Прасека	24. Прыбядніўся
24. Мапед	25. Пяцісотгоддзем	25. Прыслухоўвайся
25. Чыйго-небудзь	26. Лесаразвядзенне	26. Абясцэнілася
26. Непамерна	27. Дабраякаснасць	27. Дажартавацца
27. Па-старадаўняму	28. На сход прыйшлі	28. <u>Ранены</u> застагнаў.
28. Пачулі гучнае	<u>адны</u> бабулі.	(Разабраць слова
” <u>ўра</u> ”. (Разабраць	(Разабраць слова	” <u>ранены</u> ”)
слова ” <u>ўра</u> ”)	” <u>адны</u> ”)	

ЗАДАННЕ № 2. Запісаць словаўтваральны ланцужок слова:

Варыянт пробы	Варыянт 1	Варыянт 2	Варыянт 3
велагоншчык	незакончанаць	куленепрабіваль- наць	патройвацца

VII

АДКАЗЫ

АДКАЗЫ НА ТРЭНІРОВАЧНЫЯ ТЭСТЫ:

Заданне № 1 : 3, 5, 6

Заданне № 2 : 4, 6

Заданне № 3 : 2, 3, 6

Заданне № 4 : 4, 12, 16, 19

Заданне № 5 : 3, 5, 8, 10, 13, 14, 16, 18

Заданне № 8 :

Асновасловаскладанне	Складана- нульсуфіксальны	Абрэвіяцыя
1) узаемавыручка 3) турбагенератар 7) марозаўстойлівы 10) самасуцяшэнне 11) хлеба завод	2) тупаносы 5) трохгаловы 6) самапал	4) турпаход 8) лінкор 9) разведшкола

Заданне № 10 : 1, 4

АДКАЗЫ НА ПРОБНЫ ВАРЫЯНТ КАНТРОЛЬНАЙ РАБОТЫ:

Заданне № 1 :

№ п/п	Словаўтваральная база ў пачатковай форме (падкрэсліць)	Утворае слова ў пачатковай форме. Фарманты	Спосаб словаўтварэння
1	2	3	4
1.	<u>брат</u> □	брат [^] (ц) [^] ца	суфіксальна - постфікс.
2.	<u>узнесці</u>	узнесці [^] ся	постфіксальны
3.	<u>есці</u>	наесці [^] ся	прыставачна-постфікс.
4.	<u>думаць</u>	удумаць [^] ца	прыставачна-постфікс.
5.	<u>не</u>	аднека [^] (ц) [^] ца	прыставачна-суфіксальна-постфіксальны
6.	<u>узбагачаць</u> <u>узбагаціцца</u>	узбагачаць [^] ца ① узбагачацца [^] ца ②	постфіксальны суфіксальны } тут дваяная матывацыя
7.	(зрабіць) <u>іначай</u>	пера [^] іначы [^] (ць)	прыставачна-суфікс.
8.	<u>заліковая</u> (кніжка)	залікоў [^] ка	суфіксальны

9.	<u>БССР</u>	БССР <u>аў/ск</u> і	суфіксальны
10.	<u>нацыянальны</u>	<u>інтэр</u> нацыянальны	прыставачны
11.	<u>нацыя</u> а	<u>між</u> нацыя <u>ан/альн</u> ы	прыставачна-суфікс.
12.	<u>ваенны</u>	<u>анты</u> ваенны	прыставачны
13.	<u>вайн</u> а	<u>да</u> вае <u>нн</u> ы	прыставачна-суфікс.
14.	<u>засух</u> а, <u>устойлівы</u>	засух <u>а</u> ўстойлівы	аснова <u>словас</u> кладанне
15.	<u>радыётрансляцыя</u> а	радыётрансляц <u>ыйн</u> ы	суфіксальны
16.	<u>бульбаўборк</u> а	бульбаўбор <u>ачн</u> ы	суфіксальны
17.	<u>светл</u> ыя <u>валас</u> ы	свет <u>ла</u> валос ∅ы	складана-нульсуфікс.
18.	<u>светл</u> ы і <u>кары</u>	свет <u>ла</u> кары	аснова <u>словас</u> кладанне
19.	<u>пяць</u> □ <u>наверх</u> аў	пяц <u>і</u> навар <u>хов</u> ы	складана-суфіксальны
20.	<u>лес</u> □ і <u>парк</u> □	лес <u>а</u> парк	аснова <u>словас</u> кладанне
21.	<u>прац</u> а	<u>бес</u> прац <u>оў/і</u> э	прыставачна-суфікс.
22.	<u>лес</u> □	уз <u>лесс</u> ∅е	прыставачна-нульсуф.
23.	<u>заліч</u> ыць	залі <u>к</u> ∅	нульсуфіксальны
24.	<u>жы</u> ць	жы <u>цц</u> ё	суфіксальны
25.	<u>забалочва</u> ць	забалочва <u>нн</u> е	суфіксальны
26.	<u>страйк</u> авы <u>кам</u> ітэт	страйк <u>ам</u>	складовая абрэвіяцыя
27.	<u>Г</u> алоўнае <u>ў</u> праўлен- не <u>лаг</u> ераў	ГУЛА <u>Г</u>	змешаная (складова- гукавая) абрэвіяцыя
28.	<u>каму?</u> Прыдбаць <u>сабе</u> . (Займеннік; у сказе з'яўл. дапаўненнем)	<u>Сядзіць сабе</u> ціхенька. (Часціца; не з'яўл. самастойным членам сказа)	марфолога-сінтаксічны (партыкуляцыя — пераход з займенніка ў часціцу)

Заданне № 2 :

гнаць → ганяць → | гонка → велагонка → велагоншчык ①
гоншчык → велагоншчык ②

ЛІТАРАТУРА

Арутюнова Н.Д. Очерки по словообразованию в современном испанском языке.— М., 1961.

Беларуская граматыка. У 2-х ч. Ч. 1. Фаналогія. Арфаэпія. Марфалогія. Словаўтварэнне. Націск / Рэд. М. В. Бірыла, П. П. Шуба.— Мн., 1985.

Винокур Г.О. Заметки по русскому словообразованию // Избранные работы по русскому языку. — М., 1959.

Земская Е. А. Современный русский язык: Словообразование.— М., 1973.

Карский Е.Ф. Белорусы. Вып. 2. Исторический очерк словообразования и словоизменения в белорусском языке. — М., 1956.

Кубрякова Е.С. Что такое словообразование.— М., 1965.

Лопатин В.В. Русская словообразовательная морфемика: Проблемы и принципы описания. — М., 1977.

Лукашанец А.А. Словаўтварэнне і граматыка.— Мн., 2001.

Марозава Я.Н. Тэсты па беларускай мове: Вучэбны дапаможнік для студэнтаў. — Віцебск, 2002.

Милославский И.Г. Вопросы словообразовательного синтеза.— М., 1980.

Моисеев А.И. Основные вопросы словообразования в современном русском литературном языке. — Л-д., 1987.

Немченко В.Н. Современный русский язык: Словообразование. — М., 1984.

Паўленка М.А. Нарысы па беларускаму словаўтварэнню.— Мн., 1978.

Плотнікаў Б.А., Антанюк Л.А. Беларуская мова. Лінгвістычны кампендыум.— Мн., 2003.

Потиха З.А. Современное русское словообразование. — М., 1970.

Прыгодзіч М.Р. Словакладанне ў беларускай мове. — Мн., 2000.

Скорнякова М.Ф. Морфемный и словообразовательный анализ (Учебно-справочное пособие) / Для студентов-заочников. — М., 1981.

Сучасная беларуская літаратурная мова. Марфалогія / Пад агульнай рэд. праф. М. С. Яўневіча. — Мн., 1997.

Сцяцко П.У. Беларускае народнае словаўтварэнне. Афіксальныя назоўнікі. — Мн., 1977.

Сцяцко П.У. Народная лексіка і словаўтварэнне. — Мн., 1972.

Тихонов А.Н. Современный русский язык: Морфемика. Словообразование. Морфология. — 2002.

Улукханов И.С. Словообразовательная семантика в русском языке и принципы её описания. — М., 1977.

Шакун Л.М. Словаўтварэнне. — Мн., 1978.

Шанский Н.М. Очерки по русскому словообразованию. — М., 1968.

Шуба П.П. Сучасная беларуская мова: Марфаналогія. Марфалогія.— Мн., 1987.

СЛОЎНІКІ

- Ахманова О.С.* Словарь лингвистических терминов. — М., 1966.
- Бардовіч А. М., Круталевіч М. М., Лукашанец А. А.* Словаўтваральны слоўнік беларускай мовы. — Мн., 2000.
- Бардовіч А.М., Мормыш Л.С., Шакун Л.М.* Школьны марфемны слоўнік беларускай мовы. — Мн., 2005.
- Бардовіч А.М., Шакун Л.М.* Марфемны слоўнік беларускай мовы. — 2-е выд.— Мн., 1989.
- Булыка А. М.* Слоўнік іншамоўных слоў / У 2-х т. — Мн., 1999.
- Розенталь Д.Э., Теленкова М.А.* Словарь-справочник лингвистических терминов. — 3-е изд. — М., 1985.
- Русский язык. Энциклопедия / Гл. ред. Ф.П. Филин. — 2-е изд.— М., 1998.
- Русско-белорусский словарь: В 3-х т. — 4-е изд. — Мн., 1993.
- Словарь иностранных слов. — 18-е изд. — М., 1989.
- Слоўнік беларускай мовы: Арфаграфія. Арфаэпія. Акцэнтацыя. Словазмяненне. / Пад рэд. М. В. Бірылы. — Мн., 1987.
- Сцяцко П.У., Гуліцкі М.Ф., Антанюк Л.А.* Слоўнік лінгвістычных тэрмінаў / Пад рэд. М. В. Бірылы, П. У. Сцяцко. — Мн., 1990.
- Тихонов А.Н.* Словообразовательный словарь русского языка: В 2 т. — М., 1985.
- Тихонов А.Н.* Школьный словообразовательный словарь русского языка. — 2-е изд. — М., 1991.
- Тлумачальны слоўнік беларускай мовы: У 5 т. — Мн., 1977 – 1984.
- Шанский Н.М. и др.* Краткий этимологический словарь русского языка.— 2-е изд. — М., 1971.
- Этымалагічны слоўнік беларускай мовы / Пад рэд. В.У. Мартынава.— Вып. 1 – 8. — Мн., 1978 – 1993.

З М Е С Т

Раздел I. Уводзіны.	
Паняцце пра словаўтварэнне, значэнне яго вывучэння.....	3
Раздел II. Асноўныя словаўтваральныя паняцці.....	6
Раздел III. Спосабы словаўтварэння ў беларускай мове.....	14
§ 1. Марфемнае словаўтварэнне.....	15
§ 2. Дыяхранічнае словаўтварэнне.....	21
Раздел IV. Словаўтваральны аналіз.....	23
§ 1. Этапы словаўтваральнага аналізу (парадак разбору).....	23
§ 2. Узоры словаўтваральнага аналізу.....	26
§ 3. Тыповыя памылкі пры словаўтваральным аналізе.....	27
§ 4. Матывацыя.....	29
Раздел V. Трэніровачныя і кантрольныя тэсты.....	32
Раздел VI. Кантрольная работа па словаўтварэнні.....	38
Раздел VII. Адказы	41
Літаратура.....	43